31

Atatürk'ün Bana Anlattıkları

Falih Rıfkı Atay

Cumhuriyet'in okurlarına armağanıdır. Parayla satılmaz.

Cumhuriyet

https://ataturkkosesi.wordpress.com/
mustafakemalataturk@icloud.com

Dizgi - Baskı - Yayımlayan:
Yenigün Haber Ajansı
Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Ocak 1998

ATATÜRK'ÜN BANA ANLATTIKLARI

FALİH RIFKI ATAY

Cumhuriyet GAZETESİNİN
OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ÖNSÖZ

İstanbul 19 Şubat 1955

Atatürk'ün ağzından birçok hatıralar anlatılmaktadır. Kendisinin kaleminden çıkan tek hakiki vesika "Nutuk", tek hakiki hatıralar da 1926'da "Hakimiyet-i Milliye" gazetesinde neşredilmek üzere bana anlattıklarıdır.

İşte bu ciltte bunları bulacaksınız.

Sultan Hamit zamanı yetişen kafalı ve heyecanlı subayların çoğu gibi, Atatürk de askerlik kadar politika ile uğraştı. Genç Erkân-ı Harp zabiti iken **(Kurmay subay)** Şam'a sürülmüştür ve oradan Selanik'e gelerek 1908 ihtilalinin hazırlayıcıları arasında, daha sonra, İttihat ve Terakki Partisi'nin ilk faaliyetleri içinde bulunmuştur. Fakat daha o günlerde partinin asker ve sivil liderleri ile Mustafa Kemal'in bir türlü uyuşamadıklarını görüyoruz. Bu uyuşmazlık 1914-1918 dünya harbinin sonlarına kadar devam etti.

Şu var ki Mustafa Kemal hiçbir zaman partiden ve askerlikten ayrılıp, başka siyasi cereyanlara katılmak hevesinde bulunmadı. İttihat ve Terakki de Mustafa Kemal'e esaslı siyasi bir rol vermekten çekinmiştir. Arkadaşı Fethi Bey'in (Fethi Okyar) parti umumi kâtipliği sırasında, onun yardımı ile, bazı teşebbüslerde bulunmak istemişse de, İttihat ve Terakki Fethi Bey'i Sofya Sefirliği ile tasfiye etti ve Mustafa Kemal de onun ataşemiliteri olarak memleketten uzaklaştı.

1914-1918 Dünya Harbi, Mustafa Kemal, Sofya'da ataşemiliter iken başlamıştır. elde bulunan bir mektuba göre, Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin Almanlar tarafından bu harbe katılmasının aleyhinde idi. Fakat memleket harbe sürüklendiği zaman O da vazife istemiştir. Hal tercümesinin herkesçe bilinen bu taraflarını, eserimizin başlangıcında tekrarlamayı faydalı bulmuyoruz.

İzmir'e giren Müşir **(Mareşal)** ve Gazi Mustafa Kemal, İzmir'de Yakup Kadri ile beni kabul ettiği vakit, anlatış kuvvetine hayran kalmıştım. Konuşma sanatını en iyi bilenlerden biri idi. Uzun yıllar, kendisi ile buluştukça, hemen bütün hatıralarını dinlemek bahtiyarlığını kazanmış olanlardanım.

Her akşam iki saat O konuşur ben not tutardım, ertesi gün bu notlara biraz düzen vererek okur, bir itirazı yoksa neşrederdik.

Hatıralar üç kısım olacaktı; Dünya Harbi'ne ait olanlar, Mütareke sırasında İstanbul'daki faaliyetlerine ait olanlar, nihayet Kuvayı Milliye devrine ait olanlar!

İlk yazı, 1926 Martının 13'ünde çıktı. 32 parçalık bu seride Mustafa Kemal, harp politikası hakkındaki tenkitlerini, gerek Türk gerek Alman kumandanları ile münakaşalarını, Vahdettin'le beraber, Kayseri'nin umumi karargâhına gidişini, mütareke şartları üzerine Sadrazam İzzet Paşa ile Adana'dan telgraflaşmalarını hikâye eder. Hatıralarda birçok isimler geçtiği için ve bu isimler arasında yabancı devlet reisleri de bulunduğu için, bu yazıların içerde ve dışarda yankılar uyandırmamasına ihtimal yoktu. Hükümetin ricası üzerine Mustafa Kemal birinci kısmın sonunda ha-

tıralarını kesti. Fakat biz Samsun'a çıkıncaya kadar geçen hadiseler hakkında notlarımızı tamamlamıştık.

Mustafa Kemal Kuvayı Milliye ve Cumhuriyet tarihlerine kaynaklık etmek üzere meşhur Nutuk'unu yazmıştır. Nutuk kendisinin Samsun'a ayak basması ile başlamaktadır. Bizim elimizde bulunan notlar ise mütarekede Adana'dan İstanbul'a gelişi ile Samsun'a ayak basışı arasındaki devrin hatıralarıdır. Mustafa Kemal'i İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya gelmeye ve Türk tarihinin başlıca büyük hareketlerinden birine başlamaya sevkeden sebepler, bu hatıralardan anlaşılmaktadır.

Rahmetlinin yüksek hatırası etrafında herhangi şahsi münakaşaları önlemek için dedikoduya meydan verecek ve tarih bakımından ciddi bir değeri olmayan parçaları ayırdım ve has adların bir kısmı yerine işaretler kullandım.

Şanlı kahramanın hatırası önünde bir daha eğilirim.

Falih Rıfkı Atay

ATATÜRK SÖZÜ 1914 İLK DÜNYA HARBİNDE AÇTI

Ben Harbi Umumi'nin müttefiklerimiz için iyi netice vereceğine itimat etmiyordum. fakat emrivâkiden sonra bulunduğum cephelerde harbi muvaffakiyete isal etmeye **(başarıya ulaştırmaya)** çalıştım. Diğer cephelerde ise sanki aksine müsabaka vardı. Başkumandan vekili her hareketinde bir ordu mahvederdi: Sarıkamış'ta olduğu gibi... O ve arkadaşları zaten daha evvel Türk milletini ve ordusunu gayri tabii bir vaziyete sokmuşlardı. Bu gayri tabii vaziyet dolayısiyle ordunun ecnebi bir heyeti askeriyesini tenkit etmek istemem. Asıl tenkide layık olanlar bittabi bizim devlet reisimiz ve bilhassa devlet adamlarımızdır.

Türk ordusunun âciz ve kabiliyetsiz olduğu kanaatiyle, o heyeti, ayaklarına kadar giderek ve rica ederek memleketimize davet eden onlardı. Bu heyete Türk milletinin kabiliyetsizliğinden ve beceriksizliğinden sarih suretle bahsedilmiş, kendilerine adeta gelip sizi adam etmeleri teklif olunmuştur. Böyle bir müracaat üzerine gelen bu heyet, dahil olduğu muhiti ve o muhite hâkim olanları aciz, hatta haysiyetsiz telakki ederse mazur görülebilir.

Ben ordunun bilâkaydü şart, bütün esrariyle,**(sırlarıyla)** Alman heyeti askeriyesine tevdi ve teslim edilmesinden çok müteessirdim. Daha karar verilmezden evvel, tesadüfen bu vakaya muttali olduğum vakit, sesimin erişebileceği makamata kadar itirazatta bulunmayı vazife addet-

miştim. İtirazlarıma hiç kimse cevap vermedi, cevap vermeye lüzum dahi görmedi.

Yalnız bilmünasebe bu zemin üzerinde müdavelei efkâr ettiğim **(görüş alışverişinde bulunduğum)** dostlarımdan biri ki o zaman Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'de **(Genelkurmay Başkanlığı'nda)** en yüksek makamlardan birini işgal ediyordu. Bana güya son derece samimi davranarak dedi, ki:

- "Arkadaş bizim tecrübemiz senden çoktur; vakıa seni hissiyat ve hayalâta sevkeden şey, **(duygusallığa ve hayalciliğe yönelten)** memleket ve milletine aşkındır. Amma düşünmüyorsun ki, bu memleket ve halk senin hararetli aşkına zannettiğin kadar layık mıdır?" Bizim başımızda pek büyük adamlar var: Sen henüz onlarla konuşmamış, onların tecrübedide nazarına nazarlarını, tevcih etmemiş **(deneyimli bakışlarına bakışlarını yöneltmemiş)** ve memleketin her tarafındaki muvaffakiyetlerinin esrarını anlayamamışsın. Eğer bir defa kendileriyle görüşsen, aynı fikirleri kabul etmekte bizden daha ileri gideceğine şüphe yoktur!"

Kimlerden bahsedilmek istenildiğini pekâlâ anlamıştım; fakat teyit ettirmeye lüzum görmedim. Büyük bir hata içinde bulunduklarını söylemekle iktifa ettim. Muhatabım, ki Harbi Umumi'de vefat etmiştir. O zaman, kendini yüksek hayalâtın faili gibi tasavvur etmekten mütevellit bir heyecan içinde idi, diyordu, ki:

- Kemal, Kemal, bizi rahat bırak, sonra vicdanen mesul olursun; biz öyle şeyler yapacağız ki, neticesinden sen de memnun olacaksın, dünya da hayretler içinde kalacaktır.

Çok güzel konuşan ve namı müstearla **(takma adla)** "Tanin"de yazı yazan muhatabıma ehemmiyet verenler çoktu, ben ise bu çok samimi, çok vatanperverane ve hayalperverane sözlerden teessür duymadım, fakat ne söylersem bütün sözlerimin muhatapsız kalacağına kanaat ederek susmayı ve düşünmeyi tercih ettim. Yalnız bu muhavereye kısa bir cümle ilave etmekten kendimi alamadım:

- Evet, çok şeyler yapacaksınız, fakat yapacağınız şeyler korkarım ki, memleketi çıkılmaz bir girdaba sokmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Eğer ben ve benim gibi düşünenler o gün berhayat **(hayatta)** bulunursak, sizin bugünkü sözlerinizi takdirle yâd etmeyeceğiz, temenni ederim ki, bizi çıkılmaz müşkülât içinde terketmeyesiniz.

Muhatabım, sözlerimdeki ciddiyeti ve samimiyeti anlamamış görünerek; "Merak etme kardeşim" dedi.

Bu zat arkadaşları içinde en çok konuşabilen, en çok münakaşa edebilen ve zekâsına en çok güvenenlerden biriydi. Diğerleriyle de aynı bahisler üzerinde konuşmamış ve serbest münakaşalarda bulunmamış değilim. Onlar, uzun görüşmektense, temas edilen esaslı noktalara cevap vermektense büyük bir recülü devlet **(büyük bir devlet adamı)** vaziyeti alarak ve emsalsiz inkılapçı ruh sahibi olduklarını ima ederek ve bilhassa ince diplomatik ve mahir politikacılık sanatlarına güvenerek, o vaktin mâruf tabiriyle (atlatmak)ı tercih etmişlerdir. Bunda muvaffak olduklarından emin idiler. Farkında değillerdi ki kendilerini derin bir merhamet hissiyle dinliyordum. Zavallı Talât Paşa, kendisinin bir çapkın Ermeni kurşunuyla Berlin sokaklarında yere serildiğini işittiğim zaman ne kadar müteessir olmuş-

tum! Sadrazam olduğu günlerden birinde Sadaret makamında kendisine bazı hayati, meselelerden bahsetmiştim. Verdiği cevaplarla beni güzelce atlattığına kani olmuş, hatta bu memnuniyetini bir saat sonra mülakat ettiği **(bir araya geldiği)** yakın bir arkadaşıma hikâye etmişti. Fakat iki gün sonra kendini telaşa düşüren bir vaziyet hasıl olması üzerine beni gece yarısında evine davet ederek, çare ve tedbir sormak lüzumunu hissetti. O gece telaşlı Sadrazamın meclisinde aynı arkadaşım da hazırdı. şu sözleri söylemekle kendimi teselli ettim.

- Benden fikir ve mütalaa soruyorsunuz, söylemekte mazurum. Çünkü ben size daha üç gün evvel hayati bir mesele hakkında fikir ve mütalaamı söylemiştim. Siz ise beni atlattığınıza zahip olmuş, **(kanısına kapılmış)** hatta ilanı şadımanî etmiştiniz. **(sevindiğinizi göstermiştiniz)**

- Asla! dedi.

- Söylediğiniz zat yanınızda oturuyor, dedim.

OSMANLI HÜKÜMET ADAMI

O devrin haleti ruhiyesini anlatmak için "Ricali Osmaniye"den diğer büyük birisini de bu vesile ile yâd edeyim: **(Anayım)**

Arıburnu'nu, Anafartalar'ı yapmış bir kumandandım. Zannediyordum ki ve bilahare dost düşman herkesin tarzı telakkisi **(kişisel görüşü)** de benim bu zannımı teyit etti. memlekette bir hizmette bulunmuştum. O hareketle bilhassa payitahtı **(İstanbul'u)** kurtarmıştım. İnsanlık hali, bu naçiz hizmeti ifa etmiş olmaktan memnun olabileceğini tahmin ettiğim Osmanlı ricali mühimmesini **(önemli Osmanlı yöneticilerini)** ziyaret ediyordum. İlim, fen, sanat ve hadiseler itibariyle, memleketim için ve milletimin mevzuu bahis olmak lazım gelen hayat ve mematı için düşüncelerim vardı. Başta bulunanlara onları söylemek istiyordum. Hariciye Nazır muhteremini de görmek ve kendisiyle görüşmek faydalı olur itikadına saptım. Nezaretin bir müsteşar muavini vardı. Sofya sefaretinden tanırdım: Halil Bey... Evvela bu güzel kalpli adamı makamında buldum, Nazır Beyefendiye, kendilerini ziyaret için geldiğimi söylemesini rica ettim. İntizar **(bekleme)** emri geldi. Bekledim, bilmem ne kadar sürdü. Fakat intizar epey uzun oldu. Bu aralık muhterem Nazır Bey çok enteresan zairleri **(ziyaretçileri)** kabul etmekle meşguldü. Farkına vardım ki, ben geldikten ve haber verildikten sonra, gelmiş olanlar dahi Nazır Bey tarafından kabul olunmaktadır. Canım sıkılmadı değil, müsteşar muavinine:

- Beyefendi hazretleri galiba beni unuttular, dedim.

Muavin benim intizarda bulunduğumu tekrar hatırlattı.

- Beklesin!...

Diye buyurmuş. Kemali sükûn ile muavin beyin yanına oturdum. Kendisine dedim ki:

- Sizin Nazırınız bütün zamanını böyle manasız ziyaretleri kabul etmekle mi geçirir?

Terbiyeli ve halûk olan muhatabım cevap vermedi. Bir aralık Nazır beyefendi'nin bürosunu salonla birleştiren kapı açıldı ve bir odacı:

- Buyurun efendim, dedi.

Muavin Bey'le ciddi bir mevzu üzerinde konuşuyordum:

- Nedir o? dedim.

Odacı:

- Nazır Beyefendi Hazretleri sizi kabul buyuracaklar.

Cevabını verdi.

- Beklesinler! dedim.

Filhakika müsteşar muavini ile olan mükalememizin **(konuşmamızın)** biraz uzatılmış safhasının bitmesine kadar Nazır Beyefendi'nin davetine icabet edemedim.

Nazır Beyefendi'nin muhteşem bürosuna girdiğim vakit, müşarünileyh **(kendisi)** beni ayakta ve mültefitane **(iltifatla)** kabul etti ve bana vaziyeti askeriyenin, vaziyeti dahiliyenin, vaziyeti umumiyei siyasiyenin çok parlak olduğundan parlak bir lisanla bahsetti. Nezaketen teşekkür ettim. yalnız bazı mütalât ve mülâhazatta bulunup bulunamayacağımı istizah ettim. **(sordum)**

- Hay hay efendim, dedi.

Dedim ki:

- Ben vaziyeti hiç de sizin gördüğünüz gibi görmüyorum. Vaziyeti umumiyemizin sizin izah ettiğiniz gibi olmasını çok temenni ederdim. Fakat ben en çetin ve en müşkül netice alınabilen bir harp sahasından ve o sahanın kumandanı olarak İstanbul'a geliyorum. Eğer lütfeder de beni bir saniye dinlerseniz minettar olurum.

- Lütfen efendim, buyurdular, devam ettim:

- Beyefendi, vaziyet sizin gördüğünüz gibi parlak değildir. Siz ki devletin idaresi mesuliyetlerinden bir kısmını üzerinize almış bir zatsınız, eğer şunun bunun ifadesine itimat ederek siyaset kullanmakta devam ederseniz, mevcut tehlike umumi tahminin de fevkinde **(üstünde)** olur.

Cevap verdi: - Beyefendi (ve bunu telaffuz ederken pek ciddi bir amir tavrı takındı) ne demek istediğinizi anlayamadım.

Mütevazi bir lisanla **(Alçak gönüllü bir dille)** izah ettim: - Memleket ve her şey mahvolmak üzeredir: Siz bunu henüz farketmediğinizi sölüyorsunuz. Estağfurullah, böyle demeyin, siz her şeyi biliyorsunuz da beni yabancı ve acemi bir adam telakki ederek, bu acı hakikatler üzerinde benimle açık konuşmaktan tevakki ediyorsunuz. **(kaçınıyorsunuz)** Muktedir bir nazıra yaraşan da budur. Fakat ben o adamım, ki benimle her şey konuşulur, müsaade buyurunuz, teati edeceğimiz fikirler aramızda kalacaktır. Sizi diğer bir noktada tenvir edeyim: **(aydınlatayım)** Hakikati konuşmaktan korkmayınız. Hakikat sizin dediklerinizi değil, benim dediklerimdir.

Çok sert ve ciddi tavırla şu mukabelede bulundu:

- Kumandan Bey, biz size hürmet ettik, çünkü bize dediler ki Arıburnu ve Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal hizmet etti, bunun için zatıalinizi hüsnükabul etmek istemiştim. Fakat bugün, bana bahsettiğiniz şeylerin başka manada olduğunu hisseder gibi oluyorum. Beyefendi bu mübahase ve tenkidatın **(konuların ve eleştirilerin)** makam ve muhatabı ben değilim. Ben ordu başkumandanına, onun erkânıharbiyesine, büyük heyeti vükelâ ile beraber derin ve sarsılmaz itimat taşıyan bir nazırım. Sizin tereddütleriniz olabilir; sizin vakıf olmadığınız hakikatler bulunabilir. Ben size bunları izah etmekte mazurum. Eğer siz buraya şüphe ve tereddütlerinizi hal için **(gidermek)** gelmişseniz, yanlış yere geldiğinizi ihtar etmek mecburiyetindeyim. Başkumandanlığa ve Erkanı harbiyesine müracaat ediniz, hiç şüphe etmem, ki orada sizi lüzumu kadar, ihtiyacınız kadar tenvire muktedir zevat vardır.

- Bana yol göstermek nezaketinde bulunduğunuz için size teşekkür ederim. Yalnız müsaadenizle şunu arzedeyim, ki evvela ben Türk ordusunun yabancısı bir adam değilim; ben ordu ile küçük zabitlikten beri derinden temasa gelmiş bir askerim. Ben hadisatın sevki ile ordunun içinde zabit, nihayet kumandan olarak iş görmüş ve zannıma göre muvaffak olmuş bir kumandanım. Türk ordusunu, onun faziletini, kıymetini ve bu ordu ile neler yapılabileceğini bizim kadar anlayan az olmuştur. Beni acemi bir zabit, tesadüfle kumandan olmuş bir adam gibi telakki ettiğiniz için müteessirim. Maamafih sizi mazur görüyorum, zira bütün hayatınızda, hatta şimdiki vaziyeti mühimei siyasiyenizde

henüz hakikatle temasa gelmiş bir zat değilsiniz. Bana bir şey tavsiye ettiniz ki ben onu yapamam. Başkumandanlık vekaletine ve Erkânıharbiyesine müracaat etmek, tereddütlerimi orada izale etmek... Beyefendi; farkında değil misiniz ki artık bu memlekette milli bir Erkânıharbiye heyeti yoktur, bir Alman Erkânıharbiyesi vardır, o Alman erkânıharbiyesi, ki Türk ordusunda ilk icraat olarak benim gibi asi bir askeri tardetmek **(atmak)** kararına vardı, beni o heyete mi gönderiyorsunuz?

Birkaç gün sonra işittim. Bu nazır Beyefendi, benden Heyeti Vükelâya şikâyet etmiş, hatta teczıyemi talep etmiş, **(cezalandırılmamı istemiş)** kahkaha ile güldüm. Evet o zaman herhangi bir Mustafa Kemal, böyle içi dışı çürümüş, müteredd**i (soysuzlaşmış)** bir sülalenin ismi padişah olan reisine arkasını vererek kendini kuvvetli zanneden bu heyet tarafından kolaylıkla cezalanabilir telakkisi umumi idi. Fakat ben, başı ve nihayeti malum olmayan, kimi kendini alim, kimi kendini dahi, kimi kendini diktatör, kimi kendini doktor farzeden bu adamların naçiz Mustafa Kemal'e bir şey yapamayacalarından emindim. Bir şey yapabilirlerdi. O da o gün hâkim oldukları süngüye ve behimiyete istinat ederek **(insandışılığa dayanarak)** Mustafa Kemal'i yakalamak ve asmaktı. Halbuki o gün idamımın bütün millet arasında duyulmasını nimet addederdim. Onlar buna cesaret edememişlerdir. Niçin? Zannederim ki, yapabileceklerine emin olamadıklarından!..

Kendi münasebetsiz emellerini tatbik etmeye uğraşmaktan başka kusuru olmayan bir Yakup Cemil'i asmak için bile ne kadar korku ve heyecan geçirmişlerdi.

YAKUP CEMİL VAK'ASI

- Yakup Cemil'in şahsından bahsetmek istemem. Yalnız Yakup Cemil'de Mustafa Kemal'e karşı heyecanlı bir temayül **(eğilim)** uyanmıştı. Bu bedbaht kendi ufak tecrübesiyle ve kendisini bin türlü kanlı vak'alara sevkedenlerin ef'al ve harekâtını görerek hükmetmişti ki Mustafa Kemal iş başına geçmelidir. İşte Yakup Cemil'in sehpaya gitmesine biraz da bu sebep olmuştur. Bu çocuk bir gün Bursa'da ihtilâl arkadaşlarıyla bir mülakat yapıyor, diyor ki:

- "Büyük sandığımız adamlar çok küçükmüş, vatanın selameti için bunları öldürmek lazımdır. Bunu ben yapacağım."

Daha mutedil **(ılımlı)** inkılapçılar kendisine soruyorlar: "Öldürmek kolay fakat vaziyeti ıslah edecek kim?

- Mustafa Kemal! ismini telaffuz ediyor.

Bu zavallı, malum ricalin kendine itiyat ettirdikleri **(alıştırdıkları)** sanatın onlar aleyhinde de tatbik edilmesinde bir mahzur olmadığını zannederek vaziyeti kabul ediyor, İstanbul'a geliyor, nakıs tedbirlerle **(eksik önlemlerle)** teşebbüs alıyor, yakın zannettiği arkadaşları faciadan ürküyorlar. Haber veriyorlar. Neticesi şudur ki, Yakup Cemil tutulmuş ve asılmıştır.

Bana bu hikâyeyi söyleyen, onunla hemfikir ve hemhal olup asılmaktan kendini kurtaran ve beni Silvan karargâhında bulan Doktor Hilmi beydir. (Hatırat neşrolunduğu zaman Malatya Mebusu) Doktor Hilmi Bey Diyarbakır'a gelerek telgrafla Silvan'daki karargâhtan bana mühim ma-

lumat vereceğini vaad ve celbini **(çağrılmasını)** rica etti. O günler Diyarbakır'da bulunan yaverim Cevat Bey doktoru benim yanıma getirmek emrini aldı. Doktor geldi. Bütün hikâyeyi anlattı: İstanbul'da kalamazdım, kalamadım. Çünkü beni de asacaklar dedi.

Ben vaziyeti umumiyeyi mütalaa ederek adam astırmanın çok fena olduğunu düşündüm. Adam asmamaları için fiili bir ihtarda bulunmak istedim. Bu ihtarı gayrı resmi bana iltica eden doktoru muhafaza ettiğimi en büyük makamata bildirmekle yaptım.

Yalnız şunu söyleyeyim ki, Yakup Cemil'in bu hareketini hüsnü telakki etmemiştim. **(doğru bulmamıştım)** Hatta o sırada fırkalarımdan birine tayin olunan bir kumandanla konuşurken kendisine İstanbul'daki faciadan bahsederek:

- Yakup Cemil asılmış... Sebebi de Mustafa Kemal harbiye nazırı ve başkumandan vekili olmadıkça kurtuluş yoktur, demiş. Sana bir şey söyleyeyim, bu adam faraza muvaffak olsaydı ve ben işitseydim ki Yakup Cemil İstanbul'da Mustafa Kemal harbiye nazırı ve başkumandan vekili olsun diye isyan etmiş ve muvaffak olmuş, benim bunu kabule tenezzül edeceğimi tasavvur edebilir misin? Evet vaziyeti derhal kabul ederim; fakat İstanbul'a gidip Yakup Cemil'i cezalandırmak suretiyle... eğer ben o ve emsalinin tavsiyesiyle mevkii iktidara gelecek bir adamsam, adam değilim!

ALMAN KOMUTANLAR

- Harbi Umumi'ye girdikten sonra, bu harbin feci neticelerini daima derpiş etmekten **(öne sürmekten)** kendimi menedemedim. Kanal harekâtı aleyhindeki isyanım, bana teklif olunan Hicaz kuvvei seferiyesi kumandanlığı vesilesiyle söylediğim ve kabul ettirdiğimi zanettiğim halde semeresini göremediğim tenkitler ve bunun gibi birçok mücadele sahaları teakup etti. **(izledi)** En sonra Yıldırım Ordusu Grubunun sergüzeşti ile benim bu grupta asıl Yıldırım Ordusu kumandanlığım herkesin malumudur. Hatırladığıma göre gayri kabili teskin **(yatıştırılamayan)** isyanım işte bu hadisede olmuştur. Artık sükut **(sessizlik)** ve tevazuun **(alçakgönüllülüğün)** nihayete ermek zamanıydı; ben de bu anı fevt etmedim. **(kaçırmadım)** Felaketin coşkun bir nehir gibi, Türkiye üzerine aktığını görüyordum. Nasıl tahammül edip susabilirdim? Bu vakayiin vesikalarını size vereceğim okuyacaksınız, netice ne oldu. Benim nikbetim! **(felaketim)** Bu kelimeyi mahsus kullanıyorum, ben hayatta nikbet kabul etmiş adam değilim. O zaman benim halimi nikbet telakki edenlere gülmüştüm. Zira bundan ne çıkabilirdi. Eğer ben alelade gurur sahibi bir insan olsaydım ve bütün tahminlerimin doğru çıktığını görmekten zevk alsaydım, ne olacaktı. Memleketin nikbetinden nasıl zevk alabilirdim? İsterdim ki benden evvelkilerin hatalarını tashih edebileyim; çamur ve batağa düşmüş Tükiye'yi çıkarabileyim.

★

- Yedinci ordu, yani Yıldırım ordusunun ilk defa kumandanı olduğum sırada, zira malumdur ki, aynı orduya bilahare tekrar kumanda ettim. Bu ordunun da dahil olduğu grup kumandanı General Falkenhayn'in askerlik ve siyaseti dahiliyemiz noktai nazarından takip ettiği usul ve hareket aramızda mühim bir münakaşaya sebep oldu; bu münakaşa nihayet daha büyük makamata aksetti. Ben çok ehemmiyet verdiğim mütalaatıma iltifat edilmediğini görünce, sükut edemezdim. **(görüşlerime değer verilmediğini görünce susamazdım)**

Her türlü akıbetleri **(sonuçlarını)** evvelden kabul ederek usul ve teamül harici denebilir ki, biraz isyankâr bir şekilde, kendi kendimi ordu kumandanlığından af ve hatta vekilimi de bizzat tayin ederek (Kolordu kumandanlarından Ali Rıza Paşa idi) vazifeme hitam **(son)** verdim ve bu emrivakii büyük makamata bildirdim. Beni bu hareketten vazgeçirmek için General Falkenhayn hususi bir mektupla, başkumandanlık vekaleti ve bu vaziyetle alakadar dördüncü ordu kumandanı hayırhahane ve dostane tavassutlarda bulundular. Bu hal, hakikatin hâlâ bu zevat ve makamat tarafından ne kadar anlaşılmamış olduğuna yahut anlaşılmış ise hakikati saklamak için ne hazin şerait ve mecburiyetler içinde kalmış olduklarına delalet ettiğinden, beni, ancak tesirlerimi daha şedit **(şiddetli)** ifadeye sevketti. Nihayet bu istifamın, âlî makamata ve belki bütün millete anlatmak istediğim hakiki manasını gözden kaçırmak ve kumandanlıktan alelade bir sebeple çekilmiş olduğumu işaa etmek **(yaymak)** için, beni merkezi Diyarbakır'da bulunan eski orduma, İkinci Ordu Kumandanlığına tayin ettiler. Zahiri **(görü-**

nüşte kalan) bazı mazeretler göstererek onu da reddettim. Kuvvetle ihsas etmek istediğim feci "vaziyet"i, basit işlerdenmiş gibi telakki ettiklerini gösterir bir hareketle, "bir ay kadar bir müddetle mezun olduğumu" bildirdiler.

- Burada hatırıma gelen, hazin bir noktayı da, alakadar olursanız işaret edeyim: Ben Halep'te mevki ve vazifeme nihayet veren bu teşebbüsü aldığım ve en son teklif olunan ikinci ordu kumandanlığını da reddettiğim sırada, Halep'ten İstanbul'a gitmek için şimendüfer ücreti verecek kadar param olmadığını bilmiyormuşum.

Vakıa, Yıldırım ordusu kumandanlığını deruhte edip İstanbul'dan Halep'e hareket ettiğim günün gecesiydi. Falkenhayn karargâhında bulunan bir Türk Erkânıharp zabitinin refakatinde bir genç Alman zabiti Akaretlerdeki 76 numaralı ikâmetgâhıma geldi. Ufak ve zarif sandıklar içinde Falkenhayn tarafından bana bazı şeyler getirdiğini söyledi: O "şey"lerin kendilerini kabul ettiğim odaya nakledilmesini emrettim. Salon kapısının yanına ufacık sandıklar istif edildi.

Bunlar nedir? dedim.

Alman zabiti dedi ki: - İstanbul'dan müfarakat ediyorsunuz, **(ayrılıyorsunuz)** Maşeral Falkenhayn tarafından bir miktar altın gönderilmiştir.

Kimseye hiçbir ihtiyacımdan bahsetmemiştim; fakat zannettim ki Mareşal bu parayı ordunun ihtiyacına sarfedilmek üzere göndermiştir. Onun için tercümanlık eden Türk zabitine dedim, ki:

- Bu sandıklar bana yanlış geldi, ordunun levazım reisine gönderilmek lazımdı; benim için fazla külfettir.

Muhatabım sözlerimi Alman zabitine nakletti: Zabit derhal:

- Efendim o da başka! dedi.

Bizim zabitimize: - Paranın miktarını bu zabitten iyi tahkik et, huzurunda alındığına dair bir senet yaz, ver, imza edeyim, dedim.

Bu zat emrimi yaptı, fakat zabit imzalı senedi kabul etmek istemedi, tekrar:

- Bu zabit bilmiyor, dedim, senedi alsın ve Mareşala versin ve siz de bu paraları gelip alması için levazım reisine haber gönderiniz.

Bittabi iş böyle cereyan takip etti.

Bu sandıklar ve muhteviyatı ordunun levazım riyasetinde ve benim bunlara mukabil verdiğim senet de Falkenhayn'in mahrem **(gizli)** dosyasında birkaç ay birbirlerine muntazır **(beklemede)** kaldılar. İşte yukarıda söylediğim üzere, yedinci ordu kumandanlığından kendimi affettikten sonra, kumandanlığa tevkil ettiğim Ali Rıza Paşa'ya bu sandıkları teslim ettim ve kendisinden aldığım senedi o vakit yaverlerim bulunan Cevat Abbas (Gürer Bolu mebusu) ve Salih (Bozok mebusu) Beylere tevdi ederek, kendilerine şu emri verdim:

- Hemen Falkenhayn'in karargâhına gideceksiniz, bizzat kendisini görüp bu senedi vereceksiniz ve benim kendi nezdinde bulunan senedimi alacaksınız.

Yaverlerim bizzat Falkenhayn'i görmek hususunda biraz müşkülata maruz kalmakla beraber emirlerimi harfiyen yapmışlar. Biraz sonra yanıma gelerek dediler ki:

- Müşir Falkenhayn size böyle bir para vermiş olduğu-

nu hatırlamıyor ve bu para için sizin imzanızı havi hiçbir vesikanın kendisinde mevcut olduğunu bilmiyor, binaenaleyh Ali Rıza Paşa imzalı senedi de kabul etmiyor.

Tekrar yaverlerime dedim ki:

- Şimdi size çok ciddi emrediyorum. İkiniz tekrar Falkenhayn'in odasına gireceksiniz ve diyeceksiniz ki, verdiğiniz altınlar olduğu gibi mahfuzdur. **(saklanmaktadır)** Buna mukabil size senet verilmiştir. Senet olmadığını iddia etmek, altınların mevcudiyetini tağyir edemez. **(değiştiremez)** Vesikayı kaybetmiş olabilirsiniz, o halde verdiğiniz altınları size iade edeceğiz, aldığınıza dair bize vesika veriniz ve diyeceksiniz ki bizi buraya gönderen kumandanın altın mukabili memleket menfaatleri hakkında müsamaha gösterecek insanlardan olmadığını çoktan öğrenmeliydiniz. Hâlâ bunda tereddüdünüz varsa kumandanımız bunu size ve efkârı umumiyeye daha başka türlü dahi ispat edebilir. Paralarınız duruyor, fakat bu paralardan daha çok kıymetli olan "Mustafa Kemal" imzası sizde kalamaz ve müspet netice almadıkça karşıma gelmeyeceksiniz.

Emir verdiğim arkadaşlar grup kumandanı Falkenhayn'i tanıyan adamlar değildi; fakat beni çok iyi tanıyorlardı. Onun için bir saat sonra Falkenhayn'in elinden benim imzamı havi kâğıt parçasını alıp avdet etmişlerdir. Kolayca tahmin etmek mümkündür ki Mareşal Falkenhayn beni, belki benden başka birçoklarını böyle sandıklarla altın vererek iğfal etmek yolunda idi!

- Bıraktığım noktaya geliyorum: Evet, Halep'ten İstanbul'a gitmek için tren ücreti verecek param olmadığının farkında değilmişim, yalnız beş on atım ve kısrağım vardı; za-

manla edinilmiş, yetiştirilmiş cins atlar ve kısraklar. Salih'i çağırdım ve:

- Bu atlardan birkaçını satın da İstanbul'a gidebilelim, dedim.

Bu alım satım neticesini bekleyerek, Halep'te bir aile nezdinde **(yanında)** misafir bulunuyordum. Fakat benim en güzel atlarımı pazarda satın alan bir tek adam çıkmamıştır. Hayret ettim, halbuki hayrete sebep yoktu. Zabitlerimizin mali kuvvetlerine güvenilemezdi. Halep'in zenginleri ata ve kısrağa meraklı iseler de, seferberlik içinde olduğumuzdan bunların ellerinde bulunan hayvanları ordu alacaktı.

Bizim yegâne servetimiz olan atlardan da ümidimizi kestik.

Fakat takip ettiğimiz dava ve gösterdiğimiz mukavemet bu kadar sıfırlyed **(parasız)** olduğumuzu belki zannettirmezdi. Bunun için söylüyorum, biliyor musunuz, bir gün aynı Halep şehrinde çok büyük tanınmış bir kumandanla hasbıhal ediyordum. Benim bütün fikirlerime iştirak etti:

- Ne yapmak lazımdır, dedi.

- Hiçbir şey yapamazsanız, hiç olmazsa istifa ediniz, dedim.

Muhatabım gözyaşlarıyla teyid ettiği fikir ve hissi iştirakinden sonra, bana dedi ki:

- Yapamam, çünkü kendim ve çok sevdiğim evlatlarım için medarı istinadım **(dayanağım)** yok.

Hatırladığıma göre şu cevabı verdim:

- Efendim, mevzuu bahsolan koca bir Türk milletinin hayat ve mematıdır **(ölümüdür)**. Mahvolan budur ve buna

emin olduğunuzu göz yaşınızla izhar ediyorsunuz **(gösteriyorsunuz),** bu hayat ve memat manzarası karşısında hususi mülahazat ve endişeler varid olmamak lazımdır.

O tarihte vaziyeti ve sözü umum üzerinde müessir olacağına şüphe etmediğim bu zatın harekete gelmesine çok intizar ettim. **(bekledim)**

Atlar ve kısraklarımızın pazarda satılamamış olduğunu söylemiştik; o sıralarda dördüncü ordunun kumandanı bana Halep'te mülaki oldu. Çok şeyler konuştuk. Müşterek kararlar vermiş olduğumuza zahip oldum. Bu safhaları hikâye etmek uzun olur; bu da ayrı bir tasvir. Fakat merhum Cemal Paşa'nın bana ayrıca bir muhabbet ve merbutiyeti **(bağlılığı)** olduğunu zikretmek de vazifemdir. Ben Cemal Paşa'yı Cemal Paşa olduktan, yahut Cemal Paşa Mustafa Kemal'i kendisiyle Halep'te konuşan ordu kumandanı Mustafa Kemal olarak bulduktan sonra tanışmış değildik.

İSTANBUL'DA

- At ve kısraklarımın satılamamış olduğunu söylemiştim. Halep'te Cemal Paşa merhumla birçok ciddi mevzular üzerinde münakaşadan sonra, şu basit mükaleme cereyan etti:

- Cemal Paşa, benim bazı cins at ve kısraklarım var. Bunları satmak ihtiyacındayım; talip bulamadım. Siz buranın eski kumandanısınız, bana bir yol gösterir misiniz?

- At ve kısraklarınızı evvela baytarlarıma muayene ettireyim.

- Diyarbakır'da iken Avusturyalılar bu atlarla kısrakların mühim bir servet olduğunu söylediler, kıymetlerinden şüphe etmiyorum, maahaza öyle yapınız.

Cemal Paşa hepsi için iki bin altın teklif etti... Kabul ettim ve bu suretle istanbul'a hareket ettik.

Bir gün İstanbul'da Bahriye Müsteşarı Vasıf Paşa'dan bir tezkere aldım. Bu tezkereye raptedilmiş olan "Cemal Paşa" imzalı telgrafın muhteviyatı şu idi: "Hayvanlarınızı beş bin liraya sattım, sizden çok ucuz almışım, üç bin lirasını nereye göndereyim?" Bu telgraf üzerine müsteşar Vasîf Paşa'nın yanına gittim; kendisine dedim ki: "Bu telgrafın manasını anlayamadım: Ben paşaya atlarımı iki bin liraya sattım, o beş bin liraya satmışsa üst tarafını bana vermeye mecbur değildir." Fakat ilave etmeliyim ki bu istiğnama **(tokgözlülüğüme)** rağmen Cemal Paşa merhum, üç bin lirayı Vasıf Paşa delaletiyle bana göndermiştir:

Bu para yeni teşebbüsatımda benim için medar olmuştur; bunu zikretmeyi vazife addederim. Çünkü ben müta-

reke zamanı İstanbul'da bulunurken ve çok vasi **(geniş)** teşebbüslere karar verirken, bana bu teşebbüslerimin manasını hissedenler tarafından çok teklifatta bulunulmuştur. Hepsini reddettim. Çünkü bana bu yolda teklifat yapanların hiçbiri mefküre **(ideal)** sahibi adamlar değillerdi. Tabirimi maruz görürseniz ve bu satırları okudukları zaman kendilerinin ima edildiklerini anlayacaklarına şüphe olmayan, o zevat dahi, adi entrikacılar olduklarını reddetmeye muvaffak olmazlarsa bana çok küstahane tekliflerde bulunmuş olduklarını kabul edeceklerdir.

At ve kısrak parasıyla İstanbul'a geldik...

★

İstanbul'da Perapalas otelinin bir dairesine yerleşmiştim. Artık her şeyin mahvolduğuna kani bir adam gibi meyus düşünüyordum. Ancak mahvolan bu her şeyin tekrar kurtarılabileceğine kani bir adam gibi müteselli idim.

Bu haleti ruhiye içinde iken bir gün bana, padişahın vekili sıfatıyla, Enver Paşa bilvasıta müracaatta bulundu ve dedirtti ki, sonra bizzat şifahen dedi ki:

- Alman İmparatoru Zatı Şahaneyi karargâhı umumisine davet etti. Zatı Şahane böyle bir seyahati yapamayacak halde bulunduğundan, düşündük. Veliaht Hazretleri Zatı Şahane namına bu seyahati yapsın. Kendisinin refakatinde bulunmayı kabul eder misiniz?

Ben böyle bir zat ile böyle bir seyahati kendim için enteresan gördüğümden, derhal muvafakat cevabı verdim. Tertibat ve tebligat yapılmış, iki üç gün sonra bir perşembe akşamı trene binip Vahidettin ile seyahate çıkmaklığımız tekarrür etmişti. **(kararlaştırılmıştı)** Bana denildi ki:

- Seyahate çıkmadan evvel: Veliaht Hazretleriyle tanışmalısınız! Naci Paşa, (kolordu kumandanı) ve Mektebi Harbiye'de benim terbiyei askeriye hocamdı. O zaman zannederim Miralay Naci Bey, onun da Vahidettin ile beraber bulunması tensip olunmuştu. **(uygun görülmüştü)**

Bir gün hareketimizden evvel Vahidettin'in sarayında birleştik. Bizi sarayın içinde Arap hasırlarıyla örtülmüş bir salona açılan kapıdan bir odaya soktular. Redingotlu adamlarla dolu olan odanın eşyası bir kanape ve kanapenin iki tarafından birer koltuktan ibaretti. Henüz girdiğimiz, bu odada ayakta dururken çok laubali görünen redingotlu adamların içinde diğer redingotlu bir adam peyda oldu. Bu yeni gelenin kim olduğunu, ne olduğunu ve ne olmak lazım geldiğini ne ben, ne de arkadaşım farketmedik. İçeri girdi, bizim bulunduğumuz tarafa teveccüh etti. Kanapenin sağ köşesine oturdu. Ben karşısındaki koltuğa oturdum. Mütenazir koltuğu Necip Paşa işgal etti. Bu zat bir defa gözlerini kapadı, derin bir vecde daldı, neden sonra tekrar gözlerini açtı, bize lütfen iltifat etti:

-Sizinle müşerref oldum, memnunum!

Tekrar gözlerini kapadı, bu nazikane sözlere cevap vermeye hazırlanırken, bihuş **(şaşkın)** bir şahsiyetin huzurunda bulunduğumu fark ettim; cevap vermek mi, yoksa vermemek mi lazım geldiğinde tereddüt ettim. Naci Paşa'nın yüzüne baktım, o da çok durgundu. Onda bir defa daha tekellüm **(konuşma)** kudreti mevcut olup olmadığını anlamak için beklemeyi tercih ettim. Biraz sonra gözlerini açtı:

- Seyahat edeceğiz değil mi?

Ben çok sıkılmış, çok muazzep bir halde:

- Evet, seyahat edeceğiz! dedim.

İtiraf edeyim ki, bir mecnunla karşı karşıya bulunduğumuzu derakap **(hemen)** hissetmiş, fakat mantıki mükalemeye girişmekten kendimi menetmiştim. Hemen ayağa kalkıp dedim ki:

- Efendi Hazretleri, beraber seyahat edeceğiz, seyahat iki gün sonra başlayacaktır. Perşembe akşamı garda hazır bulunacaksınız, oradan hareket edeceğiz.

Veda ettik ve çıktık. Mükellef bir saray arabasına binmiştik. Naci Paşa ile aramızda takriben şöyle bir muhavere **(konuşma)** oldu:

- Zavallı, bedbaht, şayanı merhamet.. Bunlarla ne olabilir.

- öyledir.

- Bu zavallı yarın padişah olacaktır, kendisinden ne beklenebilir?

- Hiç...

- Biz ki aklımız, mantıkımız vardır, biz ki memleketin mukadderatını, halini ve atisini **(geleceğini)** anlamış insanlarız, ne yapabiliriz?

Naci Paşa:

- Güç!... dedi.

ALMANYA SEYAHATİ

- Perşembe akşamı gara gittim, yalnız daha evvel Vahidettin'in etrafındaki adamlara haber göndermiştim, ki bizim seyahatimiz nevama **(bir bakıma)** askeri bir seyahat olacaktır. Zatıâlileri üniformasını giymelidir. Gara geldiğim vakit Vahidettin'in sivil giyinmiş olduğunu gördüm. Veliahdın teşrifatçısı olan İhsan Bey isminde bir adam vardı. Kendisine dedim ki:

- Ben Veliaht Hazretlerinin üniforma giymesi için haber yollamıştım. Söylemediniz mi?

Bana saray ananelerinin verdiği bir gururla:

- Siz kim oluyorsunuz dedi.

- Ben sana kim olduğumu izah edecek vaziyette değilim, yalnız soruyorum: Ben sana Veliaht Hazretlerinin üniforma giymesi lazım olduğunu söylettim. kendisine söyledin mi, söylemedin mi?

Bu cümleleri biraz sert telaffuz ettim. O zaman bana cevap vermeye mecbur kaldı:

- Ben söyledim, fakat yapmadı.

- Neden?

- Müsaade ederseniz, izah edeyim... Dedi.

Anlattığına göre Veliahda, Feriklik **(korgenerallik)** rütbesi tevcih olunmuş, sonra Mirliva **(tuğgeneral)** olduğunu bildirmişler, o da bundan muğber olarak **(gücenerek)** madem ki benden ilk rütbeyi nezetmişler, **(geri almışlar)** ikinci rütbeye tenezzül etmem, demiş ve hiçbir rütbeye layık olmayan Vahidettin işte bu sebeple gara sivil gelmeyi

tercih etmiş. İhsan Bey denilen adamla fazla meşgul olmaya lüzum görmedim. Bineceğimiz tren hazırdı. Bir askeri müfreze saffiharp nizamında, Veliahdi teşyie **(uğurlamaya)** muntazırdı. Veliahdın yanına yaklaştım. Başkumandan vekili Enver Paşa da orada idi.

- Bu asker sizi teşyi için hazırdır. Kendilerini selamlayınız dedim.

Vahidettin yüzüme baktı. Bu bakışıyla:

- Nasıl?

Demek istiyordu. İşaret ettim:

- Siz yürüyünüz, arkanızdan biz geleceğiz.

Vahidettin askerin önünden geçerken, iki eli de yukarıda, gayritabii ve gayrişuuri selam vererek yürüdü. Geriye dönüp trene bindik, içine girdiğimiz salonun pencerelerini açtırarak, tren hareket edeceği sırada Vahidettin'e:

- Bu pencereden askeri ve ahaliyi selamlayınız, dedim.

- Niçin lazımdır? dedi.

- Evet lazımdır!

Vahidettin benim biperva **(korkusuzca)** ihtarıma ram olmuş gibi görünerek, dediğimi yapıyordu. Tren İstanbul'u terketti. Vahidettin beraber bulunduğumuz salonun gerisindeki diğer bir salonda kendine hazırlanan kompartımana gitti. Beni bıraktığı salon bana aitti. Ben burada yatacaktım. Fakat salonun her tarafına birtakım bavullar, sepetler vesaire yığılmış olduğunu gördüm. Daha evvel, Vahidettin'in çok yakını Refik isminde bir zata demiştim ki:

- İstiyorum, Vahidettin'in yakınında yatayım, onunla beraber bulunayım ve kendisini mütalaa edeyim.

Bu adam bana evvela söz vermişken, sonra öyle bir ter-

tip yapmış ki Vahdettin'in yakın adamları her tarafı doldurmuş ve bana bahsettiğim salon kalmış.

- Niçin böyle yaptınız, dedim.

Bana güzel bir cevap verdi:

- Efendimiz bendegânı ile hemkârın **(yakın)** olmak ister. Zatıaliniz efendimizi ve o da sizi rahatsız edebilir. Bu sebeple sizi onun vagonuna muttasıl **(bitişik)** bir yerde bulundurmayı tercih ettim.

Refik Bey'in sözünü gayrimakul **(akla aykırı)** bulmadım. Evet lazımdı ki Vahdettin'in yanında uşaklar ve Refik Bey de o uşakların başında bulunsun.

- Trenimiz İstanbul'dan hayli uzaklaşmış, Trakya topraklarında ilerliyorduk, bir zat geldi:

- Efendimiz sizi salona davet ediyor, dedi.

Doğrusu bu davet beni memnun etti. Yarınki padişahı yakından tetkik etmek fırsatlarından birincisi bahşediliyor demekti. Vahdettin'in salonuna girdiğim vakit kendisini ayakta, bana muntazır **(beni beklerken)** buldum. Oturdu. Bana da oturmak için yer gösterdi. Bu dakikada sarayında ekseriya gözleri kapalı konuşan zatı büsbütün başka bir vaziyette buldum. Bilakis gözlerini çok kuvvetle açmış ve dikkatle bana bakıyordu. Bir nutuk iradeder gibi, şu tarzda beyanatta bulundu:

- Affedersiniz Paşa Hazretleri, birkaç dakika evveline kadar kiminle seyahat etmekte olduğumu bana izah etmemişlerdi. Ancak trenin hareketinden sonra aldığım malumat üzerine gıyaben çok tanıdığım ve takdir ettiğim bir kumandanımızla beraber bulunduğumu anladım. Ben sizi çok iyi bilirim. Arıburnunda ve Anafartalar'da yaptığınız bütün

icraat, kazandığınız muvaffakiyetler tamamen malumumdur. Siz İstanbul'u ve her şeyi kurtarmış bir kumandanımızsınız, beraber seyahat etmekte olduğum için çok memnun ve müftehirim.

Vahdettin bu sözleri çok ağır, fakat muntazam söylüyordu. Hayret ettim. İcabettiği gibi cevaplar verdim, aramızda mükemmel ciddi ve samimi müsahabeler oldu.

O gece için görüştüklerimizi kâfi addederek **(yeterli sayarak)** kendisini fazla rahatsız etmek istemediğimi söyleyip müsaade aldım. Salona avdet ettiğim zaman inşirah **(ferahlık)** hissediyordum. Düşündüm ki bu zat akıllı olmalıdır. İstanbul'da ilk buluştuğumuz vakit, o devri bilenlerce anlaşılması kolay olan esbap ve şeraitin tesiri **(neden ve koşulların etkisi)** altında garip bir hal gösteren Veliahd İstanbul'u terkettikten, kendisini tamamen serbest gördükten ve bilhassa muhataplarının şayanı emniyet adamlar olduğunu anladıktan sonra şahsiyetini olduğu gibi göstermekte artık beis görmüyor. Buna göre ben de kendisine bütün ahvali ve zaruretleri anlatabilirim, hatta kendisince yapılabilecek bazı zeminler üzerinde faaliyete geçebilirim, ümidine kapıldım.

Seyahat günleri birbirini takip ediyor, her gün biz kısa veya uzun bir mülakat yapıyorduk. Bende hasıl olan kanaat şu idi ki, bu adamla kendisini tenvir etmek ve kendisine yakından ve samimi müzaheret **(yardım)** etmek şartıyla bazı işler yapmak mümkündür. Bu noktai nazarımı gerek Naci Paşa'ya, gerek diğer zevata söyledim ve Veliahdi bu şekilde hazırlamak, memleket menafii namına **(çıkarları adına)** bir vazife olduğunu işaret ettim. Arkadaşlar ve

ben bu nevi temaslarda bulunarak seyahatimize devam ediyorduk.

★

Büyük Alman karargâhının bulunduğu küçük bir kasabaya gelmiştik. Bizi imparator karargâhının medhali **(girişi)** karşısına dizilmiş heybetli bir Alman kıtası selamladığı esnada, bizzat Kayser medhalin sahanlığında bu istikbale iştirak ediyordu. **(karşılamaya katılıyordu)** Medhalden büyücek bir hole geçtik. Orada İmparator, Hindenburg, Ludendorf ve bütün karargâh erkân ve ümerası Veliahdı ve onun refakatinde bulunanları kabul ediyordu. Kayser, Veliahdla müsafaha ettikten **(selamlaştıktan)** ve Naci Paşa delaletiyle birkaç kelime konuştuktan sonra Vahdettin'e denildi ki:

- Refakatinizde bulunanları İmparatora takdim etmeniz lazımdır. Veliahd beni İmparatora takdim etti. Bir eli göğsü üzerindeki düğmelerinin arasına sokulmuş olan İmparator, diğer eliyle benim elimi tuttu ve çok yüksek sesle, Almanca olarak:

- On altıncı kolordu... Anafarta! sözlerini telaffuz etti.

Bütün hazır bulunanlar, İmparatorun **(hatırlatması)** bu ihtarı üzerine bana teveccüh ettiler. Ben Kayser'in ne demek istediğini anlamadığımdan biraz sıkıldım ve önüme baktım.

İmparator benim bu mahcup ve mütevazi vaziyetimden şüphelenerek yanlış bir hitapta bulunmuş olması ihtimalini düşünmüş olsa gerek, bana sordu:

- Siz on altıncı kolordu kumandanlığını ve Anafartalar'ı yapmış olan Mustafa Kemal değil misiniz?

Almanca sorulan bu suale Fransızca cevap verdim:

- Evet, Ekselans...

Bu kelimeler ağzımdan çıkınca derhal anladım ki, büyük bir hata yapmıştım.

- Sir yahut Kayzer demek lazımdı. Ne yalan söyleyim, insan dilini alıştırmadığı şeyleri söylemekte müşkülat çekiyor, bu benim irtikap ettiğim **(kötü yaptığım)** birinci hata da değildir. Bulgaristan Kralı Ferdinand'la ilk defa karşı karşıya geldiğim zaman da aynı hatada bulunduğumu hatırlarım.

★

Karargâhta çok güzel ve rahat yerleştirilmiştik. Veliahd tarafından bazı ziyaretler yapılmak lazımdı; mesela Hindenburg'u ondan sonra Ludendorf'u ziyaret ettik, ben ve Naci Paşa Veliahd'a refakat ediyorduk.

Hindenburg'un ufacık bürosunda idik. Mareşal, masasının başında ve solu ilerisindeki koltukta Vahdettin, onun yanında dili mesabesinde **(değerinde)** olan Naci Paşa oturuyordu. Ben Hindenburg'un sağına tesadüf eden sandalyede idim. Veliahd ve Hindenburg birbirleriyle görüşüyorlardı. Kısa ve merasim kabilinden olan böyle bir mülakatta çok mühim şeyler konuşulmak mutad olmakla beraber Hindenburg, Veliahd'a ve bittabi onun delaletiyle bütün Türk milletine çok tesellibahş **(teselliverici)** sözler söylüyor, Veliahd bu tesellibahş beyanata teşekkür ediyordu.

Ben Hindenburg'un ağzından işittiğimiz sözlerin en nihayet kibar ve misafirperver oldüğu için nezaketen sarfedilmekte olduğuna kani olmak istiyordum. Yoksa beyanatın medlûlü, **(gerçek anlamı)** beni meyus edecek mahiyet-

te idi. Mükalemeye iştiraki münasip görmedim, bilakis mülakatın kısa kesilmesine intizar ediyordum, öyle oldu.

Vahdettin'i Ludendorf da büyük nezaket ve itina ile kabul etti. Denebilir ki o da Mareşalın temas ettiği mevzular üzerinde tesellibahş izahatta bulundu. Bilhassa o günlerde şimali garbi **(kuzeybatı)** cephesi üzerinde itilaf orduları aleyhine başladıkları parlak taarruzu esasen biliyorduk. Fakat taarruzun vasıl olabileceği neticeyi Ludendorf'un lisanından işitmek için sabırsızlanıyordum.

Gördüm ki, mükâlemenin hedefi bu değil. Alman ordusunun taarruz etmekte olduğunu söylemekle, Alman millet ve ordusunun ve bütün müttefiklerin kuvvei maneviyelerini yükseltebilecek teminat vermekten ibaretti. Şüphemi halletmek için olmalı, generale kısa bir sual sordum:

- En nihayet taarruz kuvvetleri hangi hatta kadar gidebileceklerdir?

Böyle, Veliahd refakatinde bulunan bir zabitin damdan düşer gibi sorduğu suale muhatap olan Ludendorf, nezaket içinde devam eden beyanatını tevkif etti; **(kesti)** biraz düşündü, biraz da yüzüme baktı ve dedi ki:

- Biz taarruz ediyoruz, neticesini hadisat **(olaylar)** gösterecektir.

Cevap verdim:

- Yapılmakta olan taarruz neticesinin ne olabileceğini anlamak için hadisat ve talihin tecellisine intizar etmeye lüzum olmadığını zannediyorum, çünkü yapılan taarruz, en nihayet "Parsiyal" bir taarruzdur.

Ludendorf, tekrar yüzüme baktı. Ne demek istediğimi pek iyi anlamıştı. Müsbet menfi cevap vermeyerek sustu.

Mükâleme burada kaldı ve ziyarete hitam **(son)** verildi.

Ludendorf'un hatıratını baştanbaşa okudum. Hatıratta çok büyük esaslardan çok büyük maharetle bahsedilmiştir. Tabii bu kadar kısa bir mülakatta kendisi için meçhul bir zairin **(ziyaretçinin)** çok kısa sualinden ve o sualin mucip olduğu tevakkuftan bahsetmiş olmasını kendisinden talep etmek hakkımız değildir. Lakin biz de bu ziyaretten bahsettiğimiz sırada bütün dünya ordularında büyük asker ve büyük erkânıharp tanınmış bir zat ile ani denilebilecek kadar kısa teatii efkârımızın **(görüş alışverişinin)** hatırasını gömmek istemedik.

★

- İmparatorluk karargâhı ittihaz olunan otelin içinde, Veliahd'ın odasında Vahdettin, ben ve Naci Paşa konuşuyoruz. Bütün seyahatimiz esnasında benim Veliahd'a yakalarını açtığım umumi ve hayati bahisler üzerindeyiz. Başkumandanlık vekaletinin, Alman ordusuna istinad edilerek ihtiyarına **(dayandırılarak katlanılmasına)** devam edeceğimiz fedakârlığın mutlaka parlak bir muvaffakiyetle nihayet bulacağı hakkında fikri ile bu fikri memlekete temine çalışmaktaki mantıksızlığı izah ve ispata çalışıyordum. Beni bu beyanata sevkeden vesile, kısa sualim karşısında Ludendorf'un bu akibetleri Allaha tevdi eden bir mütevekkili andırır vaziyeti idi. Çok arzu ediyor ve çalışıyordum ki, yarının padişahı tam yerinde benim dediklerimi çok iyi anlayabilsin! Bilmem neden böyle bir teşebbüsten ümitvar olmak istiyordum. Verdiğim izahat Veliahd'ın tasdik ve teyakkuzuna **(uyanıklığına)** delalet eden işaretlerle karşılanmakta idi.

Bu esnada yüksek bir takım sadalar bütün boşluklarını doldurarak bizim oturduğumuz salonun içine kadar geldi.

- Kayzer... Kayzer...

Kapı vuruldu, Veliahd hazretlerini ziyarete gelmekte oldukları bildirildi. İmparatorun istikbaline şitap ettik; Kayzer salona dahil oldu. Hep beraber oturduk. İmparator hakikaten centilmence konuşuyor, sadık ve vefakâr Osmanlı devletinin çok kıymetli bir Alman müttefiki olduğundan ve bilhassa başkumandan vekili olan Enver Paşa Hazretleri'nin bu dostluğun kıymet ve yüksekliğini anlayarak çalıştığından, Alman Başkumandanlık ve Erkânıharbiyesinin bu güzide zata fevkalade emniyet ve itimat beslemekte olduğundan bahsediyordu.

Ben Vahdettin'in, sağındaydım. Naci Paşa tam karşımızda bulunuyordu, İmparator solunda idi. takriben şu sual Naci Paşa lisaniyle Vahdettin tarafından imparatora soruldu:

- Türkiye'nin Almanya'ya karşı sadakat ve vefasından, yakın atide Alman müttefiklerinin saadete kavuşacaklarından bahseden beyanatı şahaneleri Osmanlı devletinin yarınını düşünmek vaziyetinde bulunan acizlerinde büyük bir inşirah ve teselli uyandırdı. Ancak vaziyeti umumiyeyi mütalaa ve tetkikden sarfınazar ederek, bir noktayı daha vuzuhla anlamak ihtiyacındayım. Türkiye'nin kalbgâhına tevcih olunan darbeler tevkif olunamaksızın ilerlemektedir. Eğer bu darbeler muvaffak olursa Türkiye mahvolacaktır. Bu darbeleri tevkif için kâfi teminat ifade eden beyanatınızı dinleyemedim. Lütfen bu hususta beni biraz ten-

vir ve tatmin buyurur musunuz?

Bu sual üzerine imparator oturduğu sandalyeden derhal ayağa kalktı. Şöyle bir hitapta bulundu:

- Türkiye'nin muhterem Veliahd'ı, anlıyorum ki, sizin zihninizi teşviş edenler vardır. Ben Almanya imparatoru size atiden, muvaffakiyatı atiyeden **(gelecekteki başarılardan)** bahsettikten sonra şüpheniz kalır mı, kalmaz mı?

Yanında bulunduğum Veliahd müsbet cevap vermekle beraber endişesinin zail olmadığını **(giderilmediğini)** da ilave etti.

İmparator, kalktığı sandalyeye artık oturmadı... Ve bizi terkedeceğini nezaketle iyma etti. Salonun kapısına doğru yürüdü. Vahdettin ve arkasından bizler Kayser'i salonun kapısından dışarı çıkardık. Kayzer sola doğru giden bir koridordan yürüyecekti. Ben Kayser'in hoşuna gitmediğimi anladığım için makus **(ters)** koridora doğru ve biraz uzakta durdum. İmparator Veliahd'ın ve müteakiben ona yakın bulunan Naci Paşa'nın ellerini sıkarak, uzağında bulunan bana baktı ve müteveccih olduğu **(yöneldiği)** koridor istikametinde yürümeye başladı.

Benim elimi sıkmamıştı. İmparatorun hakkı vardı. Veliahd'ın refakatinde bulunan herhangi bir generalin elini sıkmak için onun ayağına mı gidecekti? Lazım değil midir ki, bu general, imparator tarafından eli sıkılmak şerefini ihraz için **(şerefine erişmek)** biraz istical etsin.

Bu kusurumu itiraf ederim. Bilmem neden durgun, harekete iktidarsız, sabit ve dalgın bir vaziyet almıştım. İmparator iki üç adım yürüdükten sonra tekrar geri döndü. Bana yaklaştı:

- Affedersiniz, sizin elinizi sıkmamıştım.

Elimi uzattım, çok nazik ve alicenabane iltifatlarına mazhar oldum.

★

- İmparatorun sofrasına akşam yemeğine davetli idik. Kayzer'in karşısında bir prens, sağında Vahdettin, solunda Berlin Sefiri Hakkı Paşa merhum ve prensin solunda da ben bulunuyorduk. Benim solumda Ludendorf vardı. Ludendorf Fransızcasıyla benimle görüşüyordu. İmparator Ludendorf'a Almanca:

- Sağındaki adamla konuş! dedi.

Ludendorf:

- Onu yapıyorum.

Cevabını verdi.

Bittabi bu mükâlemeleri anlayacak kadar Almanca bildiğim için imparatorun ihtarına ve ludendorf'un cevabına intikal etmiştim. dimağı çok büyük harekâtın idaresinden mütevellit yorgunlukla meşbu **(dolu)** bulunan Ludendorf, yemek esnasında hatırımda yer tutacak kadar ciddi bir mükâleme mevzuu bulamadı.

Yemek bitti, bu salona bitişik, adeta onun büyük parçasına benzeyen diğer bir salon vardı. Sofrada hazır bulunanlardan bir kısmımız oraya geçtik. İmparator, Hindenburg, Ludendorf, Alman Başvekili olduğunu zannettiğimiz bir zat, bizim tarafımızdan da Veliahd, Hakkı Paşa merhum ve bizler...

İmparator bir köşede ayakta Vahdettin ile tatlı tatlı konuşuyor, ben, arkasını iki salonun faslı müştereki **(arasını ayıranı)** olan kavsin duvarına dayamış, çok heybetli ve

canlı, asil nazarlarında hakayiki **(gerçekleri)** anladığı görülen, fakat anladıklarını her muhataba söylemekten muhteriz, **(çekinen)** yüksek bir şahsiyet karşısındayım. Hindenburg! Hindenburg'la görüşmek istiyor, kendisini bilhassa Veliahdla beraber ziyarete gittiğimiz vakit temas etmiş olduğu tatlı musahabe zeminine sevketmeye çalışıyordum.

Mareşal, ziyaretimiz esnasında, Suriye vaziyetinin ıslah olunduğunu, son günlerde yeni ve taze bir süvari fırkasının muharebe meydanına ithal edildiğini söylemişti. Halbuki bu büyük adamın bahsettiği bittabi oradaki kumandanların verdiği rapor muhteviyatıydı. Hakikati halde mevzuu bahsolan bu süvari fırkası, ben henüz ikinci ordu kumandanı iken Yıldırım grubunu takviye için bu gruba gönderilmesi talep olunan fırka idi. Ben yedinci ordu kumandanı olmadan evvel, bu süvari fırkasının teşkil ve teminine çok çalışılmıştı. Ancak toplanabilen bu seyyar kuvvet o kadar bimecal **(güçsüz)** idi ki, evvela lağar **(cılız)** hayvanlarını Re'sülayn civarındaki otlaklarda beslemek ve ondan sonra kabili istifade bir hale gelip gelmediğini yeniden tetkik etmek lazımdı. Ben aylarca sonra yedinci ordu kumandanı olduğum zaman bu fırkadan istifade edip edemeyeceğimi tahkik ettim. Aldığım ciddi bir rapor fırkanın bir kuvvet olmadığı mahiyetinde idi. Alman büyük karargâhında Hindenburg'un ağzından işittiğim şu idi ki, bu fırka muharebe meydanına dahil olmuş ve vaziyet islah edilmiştir. **(düzeltilmiştir)** Mareşale bu macerayı hikâye ettim ve dedim ki:

- Benim söyleyeceğim sözler sizin aldığınız raporlar muhteviyatına uymayabilir. Fakat emniyet edebilirsiniz ki,

hakikattir. Suriye vaziyeti islah olunmuş değildir. Bunu kabul ediniz. Sonra Mareşal, siz mühim bir taarruz yapıyorsunuz ve zannetmem ki, buna çok bel bağlamış olasınız, yalnız bana söyler misiniz, emniyetle ümit ettiğiniz hedef ve maksat nedir?

Büyük ve ihtiyatlı asker benim bu sualime cevap verebilir miydi. Zaten kendisinden bunu beklememeliydim. Bu belki de biraz laübali vaziyetim, ihtimal, İmparator Hazretleri'nin sofrasında bize ikram edilen nefis şampanyaların tesiriyle olmuştu.

Mareşal, söylediklerimi dikkatle dinler gibi göründü. Fakat çok basit ve şirin bir cevap verdi, salonun ortasında duran ve üzerinde muhtelif sigaralar bulunan ufak bir masa vardı:

- Ekselans, size bir sigara takdim edebilir miyim?

Hindenburg her şeye cevap vermişti. Ortadaki masaya gittik, kendi eliyle bana bir sigara verdi.

Meğer Vahdettin ile konuşan imparator bizim temas ve mükâlememizle alakadar oluyormuş. Almanca olarak Mareşal'e sordu:

- Ne diyor?

Mareşal cevap verdi:

- Bir şeyler!

Ben sigaramı yaktıktan sonra, Hindenburg'u bıraktım. İmparatorla konuşan Vahdettin'in yanına gittim:

- Hakikati anlıyor musunuz? diye sordum. Muhatabımız Almanya İmparatorudur. Benim size arzettiğim endişeleri izah edecek bir tek kelime söyleyim mi?

- Hayır! dedi.

- Konuşmaya devam ediniz, dedim ve ciddi konuşunuz,

bütün endişeleri imparatora söylemekte tereddüt etmeyiniz, ben eminim ki, o sizden memnun olmayacaktır. Fakat hiç olmazsa Türkiye'de hakikati görmüş olanların mevcudiyetine inanacaktır.

Veliahd masum bir tavır takınarak:

- Öyle yapıyorum, dedi, söz de nihayet buldu.

★

- Artık Garp **(Batı)** cephesindeyiz. Kanaat, iman ve emniyet verecek kuvvetli ve azametli manzaraları görmek üzere muhtelif cephelere gönderiliyorduk. Cephede bir karargâha vasıl olduk: Büyücek bir karargâhtı. Cephenin en yüksek kumandanı, bizzat bütün tertibatın çok tatlı renklerle gösterilmiş olduğu bir harita üzerinde hepimize vaziyeti izah ediyordu. Sözler, izahat parlak ve sanatkârane idi. Vahdettin bu beyanat karşısında sarsıldı ve yakında bulunan bana kulağıma denecek bir surette:

- Ya buna ne dersin? dedi.

Derhal cevap verdim:

- Haritada gösterilen bu vaziyeti mahallinde görmek arzusunu izhar ediniz. **(gösteriniz)**

Öyle oldu; asıl ateş cephesine temas ettik. Orada da bizi istikbal eden, bize hürmetkârane muamelelerde bulunan büyük küçük kumandanlarla karşılaştık. Bizim neresini göreceğimiz ve oraya nereden gideceğimiz lazım geldiğine dair hemen plan hazırlanmış, bu planı gördükten sonra dedim ki:

- Cephenin büyük kumandanı bize vaziyeti umumiyeyi izah etti. İçinde bulunduğumuz muharebe cephesi bize o izahatın öğrettiği cephedir. Müsaade edilir mi, bu sizin

yaptığınız planı bırakalım ve benim göstereceğim yere gidelim.

O anda bir kargaşalık oldu. Vahdettin, hazır krokiye tabi sevkolunduğu istikamette yürüdü. Ben de bir asker inadı uyandı. Onları takip etmedim. Edinmiş olduğumuz haritanın delaletine güvenerek ateş hattının bir noktasına yürüdüm ve ateş hattı gerisinde bir ağacın dibine geldim. Orada genç bir zabit ağaç üzerinde tarassut **(gözetleme)** yapıyordu. Bana refakat eden Alman zabitleri de vardı. Tarassut yapan zabit aşağıya indi. Meşhudatını **(tanık olduklarını)** anlattı.

- Müsaade eder misiniz, ben de bu ağaca çıkayım! dedim.

- Hay, hay!..

Cevabını verdiler, çıktım, zabitin söylediklerini aynen gördüm. Fakat asıl mevzuu bahsolmak lazım gelen nokta, bu müşahade olunan vaziyete karşı olan vaziyetti, onun için sordum:

- Bu düşman vaziyeti karşısındaki kuvvetiniz, tertibatınız, ihtiyatlarınız nedir, lütfen bana söyler misiniz?

Ateş hattının saf olan zabitleri ve kumandanları, Türk müttefiklerinin bir kumandanına hakikati söylediler. Hakikat şu idi: Piyade kuvvetler hemen hemen gayrikâfi **(yetersiz)** derecede gelmişti. Süvari iken piyade gibi istimale **(kullanmaya)** mecbur oldukları bir kuvvetten bahsettiler, o da birinci hattın istinatlarından sonra, ihtiyat denecek keyfiyet ve kemmiyetten çıkmıştı. Bu malumatı aldıktan sonra, çok mütehayyir olarak, **(hayrete düşerek)** kendilerine biperva dedim ki:

- O halde tehlikedesiniz!

- Öyle... dediler.

★

- Bu ateş karargâhını terkederken, Vahdettin'in imparator tarafından refakatine memur edilen bir kolordu kumandanı beni takip ediyordu. Günlerdenberi temasta bulunduğumuz bu zat benimle ilk defa alakadar göründü. Otomobillere bineceğimiz noktaya kadar atla gidiyorduk. Alman kolordu kumandanı yanıma yaklaştı, sordu:

- Siz Veliahd'ın yaveri misiniz?

- Hayır!..

- Ne münasebetle refakatte bulunuyorsunuz?

- Böyle bir vazife aldığım için...

- Askeri vaziyetlerden çok iyi anlıyorsunuz, Türkiye'de herhangi bir kuvvete kumanda ettiniz mi?

Müsbet cevap verdim: "- Mutlaka alaya kadar kumanda etmiş olacaksınız!" dedi. Alaya evvelce kumanda etmiş olduğumu söyledim. "- Fırkaya da kumanda ettiniz mi?" dedi. Sualine tekrar, evet, cevabını alınca:

- Beni mazur görünüz. Ben kolordu kumandanıyım ve sizin babanız yaşındayım. Lütfen en son kumanda ettiğiniz kuvveti söyler misiniz?..

Bu temiz kalpli adamı meraktan kurtarmak istedim: "- Muhatabınız fırka ve kolorduya kumanda ettikten sonra, müteaddit ordulara kumanda etmiş bir arkadaşınızdır." Bu cevap Alman kolordu kumandanını benim hiç tahmin etmediğim bir zemin üzerinde mütehassis etti **(duygulandırdı)** "Affedersiniz, biz şimdiye kadar size yanlış hitap ediyormuşuz. Demek siz "Ekselans"sınız!

Alman ordusunda kolordudan büyük kuvvetlere kumanda edenlere ekselans denildiğini de izah etti. Bu güzel kalpli askerin misafirlik müddetinin sonuna kadar, yaş davasını unutarak bize çok hürmetkâr olduğunu zikretmek isterim.

★

- Alsas'ta bir gece valinin evine davet edildik. Güzel, vâsi **(geniş)** bir salonda, Vahdettin vali ile bir masada oturuyor ve konuşuyor gibiydi. Ben salondakileri tetkik ederek geziniyordum. Bir aralık Vahdettin beni bulunduğu masaya davet etti. Gittim. Vali, Vahdettin'e bir sual sormuş. Vahdettin bazı cevaplar vermiş, fakat verdiği cevapları benim tarafımdan teyit ettirmeye lüzum görerek demiş ki:

- Cephelerde bulunmuş, memleketi tanıyan bir kumandan yanımdadır, isterseniz onu da dinleyiniz!

Veliahd'a mevzuubahs meselenin ne olduğunu sordum:

- Ermeniler!.. dedi.

Alman valisi çok hüsnüniyet sahibi olduğundan, Türkler'in Ermeniler'e karşı feci tecavüzatta bulunduğundan, fakat Ermeniler'in bu tarzda harekete müstahak olmadığından bahsetmiş, misafiri olduğumuz dost ve müttefik Almanya milletinin, yüksek bir valisinin, müstakbel Türkiye padişahı, ile ve kemali ciddiyetle bu mevzu üzerine konuştuğunu anladığım zaman hayrette kaldım. Naci Paşa, Vahdettin ağzından:

- Bu kumandan temas ettiğiniz meseleyi iyi bilir, sizi tenvir edecek cevaplar verecektir, dedi.

Valiye dedim ki:

- Türkiye'nin Veliahd'ı ile Almanya'nın, mutena **(özenli)** bir mıntıkada kıymetli olduğuna şüphe etmediğim bir valisinin bulabildiği mükaleme zemini beni mütehayyir etti. Evvela sizden şunu anlamak istiyorum:

- Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddi ve manevi tekmil mevcudiyetini mahveden Türkiye'ye karşı tarihin bilmem hangi devrinde mevcut olduğunu iddia eden ve bu mevcudiyeti ihya etmek için dünyayı iğfale çalışan Ermeniler lehine konuşmak fikri size nereden geliyor?

Bize dair pek nakıs malumat **(eksik bilgi)** sahibi olduğunu anladığım ve bütün fedakârlıklarımıza mukabil, hâlâ Türkiye topraklarında bir Ermeni hakkı olabileceği zehabında bulunan bu vali ile müstehziyane konuşmaktan men'i nefs edememiştim. **(kendimi alıkoyamamıştım)** Muhatabım derhal bütün söylediklerinin en nihayet mesmua **(duydukları)** olduğundan ve sahibi dava olmaktan uzak bulunduğundan bahsederek beni tatmine kalkıştı. Mükalemeyi bitirmek için kendisine dedim ki:

- Vali Hazretleri, biz cepheler dolaşan bir heyetiz, buraya Ermeni meselesi konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine itimat etmekte olduğumuz Alman ordusunun hakiki vaziyetini anlamaya geldik, onu anladık, kâfi bir vukuf ile memleketimize avdet ediyoruz.

Vali, Vahdettin'i sofraya davet etti.

★

- Ondan sonra meşhur Krup fabrikası sahibinin muhteşem fabrikalar civarındaki şatosuna davet edildik. Orada akşam yemeğinde bulunarak gece trenle Berlin'e hareket ettik. Berlin'de Adlon Oteli'nde İmparatorun misafiri idik.

Hepimizi ayrı ayrı ve güzel yerleştirmişlerdi. Vahdettin bu hüsnü kabulden biraz da mağrur oldu **(gururlandı).** Artık memnuniyet içinde dünya gazetecileriyle temas ediyor, mülakatlar yapıyordu. Bir gün otelde Naci Paşa bana dedi ki:

- Vahdettin beni yaver almak istiyor, halbuki bilirsiniz ki ben saray hizmetinde bulunmaktan memnun olmam.

Cevap verdim:

- Eğer Vahdettin size bunu teklif etmişse derhal kabul etmekliğiniz lazımdır. Bu adam yarının padişahıdır. Siz temiz bir adamsınız. Lazımdır ki onun yanında kendisine hakikatleri biperva söyleyecek biri bulunsun; vakıa saray hizmetinde bulunmak güçtür, fakat memleket için her şey yapılır.

Naci Paşa muvafakat etti. Ancak yaverliği, biz İstanbul'a gittikten sonra tahakkuk etti. Daha evvel cereyan eden bazı meseleler var. Adlon Oteli'ndeyiz. Bir gün birkaç gazete muhabiri Veliahttan yine mülakat istemişler, mülakatta ben de hazır bulundum. Veliahd istanbul'dan son güne kadar aldığı fikirlerle mülhem görünüyor, kiminle görüşse, daima aynı fikirlerle konuşuyordu. O gün ecnebi gazetecilerle müsahabesinden de memnun oldum.

Gazeteciler çekildikten sonra salonda ikimiz yalnız kaldık. Bana sordu:

- Ne yapmalıyım?

Şu yolda idarei kelam ettiğimi hatırlarım:

- Osmanlı tarihini biliriz, bu tarihin birtakım safhaları vardır ki, sizi korku ve endişeye sevkeder ve bunda haklısınız. Ben size bir şey söyleyeceğim o nisbette hayatımı size teşrik **(ortak)** edeceğim, memnun olur musunuz?

- Söyleyiniz!..

- Henüz padişah değilsiniz, fakat Almanya'da gördünüz ki İmparator, Veliahd ve prensler hep bir iş üzerindedir. Neden siz bütün işlerden uzak kalasınız?

- Ne yapabilirim? diye sordu.

- İstanbul'a gider gitmez bir ordu kumandanlığı isteyiniz, ben sizin erkânıharbiye reisiniz olurum.

- Hangi ordunun kumandanlığını?

- Beşinci ordunun kumandanlığını...

Bu isimdeki ordu Liyman von Sanders'in emrinde bulunan veya bulunmak lazım gelen ve Boğazların müdafaasına memur ordu idi.

Vahdettin:

- Bu kumandanlığı bana vermezler.

- Siz isteyiniz...

- İstanbul'a gittiğim zaman düşünürüm.

Cevabını verdi. Bu benim için nevmidane **(ümit kırıcı)** bir cevaptı.

İstanbul'a geldik, fakat muvasalâtımız zamanında, kendimde feci bir ıstırap hissettim. Doktorlar sol böbreğimden rahatsız olduğumu söylediler. Bir ay kadar yatağımı terkedemedim. Doktor arkadaşların tedavisi, ıstırabımı bir türlü esasından menedemiyordu. Bir aralık iyileşir gibi oldum, fakat tekrar yattım. Nihayet doktorlar Viyana'ya gitmekliğim lüzumunda ısrar ettiler.

Viyana'da müracaat ettiğim profesör benim sanatoryumda yatmaklığımı zaruri gördü. Bir ay kadar Viyana civarındaki (Kotaj Sanatoryumu) da bizzat bu profesör tarafından tedavi olundum. Sonra yine aynı profesörün tavsi-

yesiyle, Karlsbad'a gittim. rahatsızlığım henüz tamamıyla zail olmamış bulunduğu bir tarihte (Gazi Paşa Karlsbad'da aldığı notlara bakarak bu tarihi buldu) 1918 Temmuzunun 5'inci cuma günü Karlsbad'daki ikâmetgâhıma İzmir'de tanıdığım bir zat, diğer bir arkadaşıyla geldiler. Misafirler padişahın vefat ettiğini ve Vahdettin'in tahta çıktığını haber vererek:

- Allah cümleye ve yeni padişaha ömür versin!..

Dediler. Ben bu haber karşısında biraz gayritabii bir hal almış olacağım ki misafirlerimin nazarı dikkatlerini celbetmiştim. Müteessir miydim, memnun mu olmuştum? Pek tahlil edemiyordum. Hakikat şu idi ki, ne ölen padişaha acımıştım, ne de yeni padişahın ömrünün uzun veya kısa olmasıyla alakadardım. Acaba teessürümün sebebi bu tebeddül **(değişim)** esnasında İstanbul'da bulunmamak mıydı? Buna dair de kati bir fikir söyleyemem, yalnız bir durgunluk geçirdiğimi hatırlarım. Birkaç gün içinde mütemmim malumat **(tamamlayıcı bilgi)** geldi. Ben Vahdettin'i telgrafla tebrik ettim. Cevabı verildi.

Son malumattan anlaşıldığına göre İzzet Paşa yeni padişahın yaveri ekremi olmuştu. Bu hadiseyi manidar buldum. Çünkü İzzet Paşa yaver olmaktan ziyade, bu nam altında bir askeri müşavir veya erkânıharbiye reisi gibi bir vaziyet almış oluyor zannettim. Birkaç gün sonra İstanbul'da bulunan yaverim Cevat Abbas (Gürer) Bey'den hemen İstanbul'a avdetime dair bir telgraf aldım. Henüz hastalığım geçmediği için ciddi bir sebep olmadıkça İstanbul'a dönmek istemiyordum. Onun için Cevat Abbas Bey'e bu mealde cevap yazdım. Kendisinden aldığım ikinci telgrafta (İs-

tanbul'a serian avdetimin **(kısa sürede dönüşümün)** arzu buyurulduğu) münderiçti. **(yazılmıştı)** Artık avdetimin kimin tarafından arzu buyurulduğunu tahkike lüzum görmeden 1918 senesi 27 Temmuz cumartesi günü Karlsbad'dan hareket ettim.

PADİŞAH

1918 tarihinde meşrutiyet padişahı (Mehmet Reşat) ölmüş, yerine otuz altıncı padişah olmak üzere (Mehmet Vahdettin) tahta cülus etmişti. Veliahtlığı zamanında kendisiyle beraber, Almanya seyahatinde bulunan Mustafa kemal Paşa ile padişah olduktan sonra görüşmeyi arzu etmişti. Atatürk de bu arzu üzerine saraya geldi. Bu mülakatı Atatürk şöyle anlatıyor:

- Viyana'da hiç kalmaksızın seyahatime devam etmek niyetinde iken, o zamanın çok müstevli **(yaygın)** ve öldürücü bir hastalığına, İspanyol nezlesine yakalanarak, bir müddet Viyana'da kalmaya mecbur oldum.

Beni İstanbul'da karşılayan Cevat Abbas Bey'den aldığım izahat şudur: "İstanbul'a avdetimi bana yazmasını söyleyen yaveri ekrem İzzet Paşa'dır."

Geldiğimi İzzet Paşa'ya bildirdim. Hatırımda kaldığına göre Perapalas'taki dairemde kendisiyle görüştüm. Sebebi davetin ne olduğunu merakla anlamak istiyordum. Müşarünileyh hiçbir sebep olmadığını, ancak yeni padişahla veliahdlığındaki seyahatim münasebetiyle çok yakından temaslarım olduğunu bildiği için bu temasları tekrar devam ettirmek suretiyle faydalı olabileceğimi düşünerek böyle bir arzu izhar etmiş **(göstermiş)** olduğunu beyan etti. Müşarünileyhe beni hatırladığından dolayı teşekkür ettikten sonra dedim ki:

- Herhalde vaziyeti umumiyenin fenalığını izale için yeni padişahı yeni bir istikamete sevketmek lazımdır. Bu

noktai nazardan kendisiyle görüşmekliğimi münasip bulur musunuz?

Muvafakat etti. Derhal Naci Paşa delaletiyle padişahtan mülakat istedim, muayyen bir saat için müsbet bir cevap geldi.

Seyahat arkadaşım Veliaht Vahdettin'le birkaç ay müfarakatten **(ayrılıktan)** sonra yeni padişah Vahdettin'in salonuna Naci Paşa delaletiyle girdim. Bu andaki tahassüslerimi şöyle izah edebilirim. Tahta oturmadan evvel çok şeyleri çok açık görüştüğümüz ve benim bütün noktai nazarlarıma tasdikkâr mukabelelerde **(doğrulayan karşılıklarda)** bulunan bu zat, acaba hükümdar olduktan sonra benim aynı tarzda görüşmekliğime müsaade eder mi ve aynı mukabelelerde bulunur mu? Bunda müteredditim. İşte padişah Vahdettin'le bu tereddüt içinde karşı karşıya geldik.

Beni çok nazik kabul ettiğini söylemeliyim. Veliahtlığı zamanında olduğundan daha fazla mültefitti. Oturdu, bana da karşısında yer gösterdi ve aramızdaki tabure üzerinde bulunan sigaralıktan bir sigara alıp verdi, kendisi de bir sigara aldı ve yaktığı kibriti bana uzattı. Bu tavırdan çok ümitvar oldum. Evvela kendisini münasip bir lisanla tebrik ettim. Sonra çok mühim bir anda Osmanlı tahtını işgal etmiş olduğunu izah ederken dedim ki:

- Seyahatimiz esnasında bütün fikirlerimi çok açık lisanla söylemiştim. Bu dakikada aynı tarzda görüşmekliğime müsaade buyurulur mu?..

- Hay hay! dedi.

İntizar ediyordum. Uzun mütalaalarım içinde esaslı nokta şu idi: "Derakap Başkumandanlığı bizzat uhdenize

alınız, kendinize vekil değil, bir erkânıharbiye reisi tayin ediniz. Her şeyden evvel orduya sahip ve hâkim olmak lazımdır. Ancak ondan sonra düşünülecek münasip kararlar tatbik olunabilir."

Vahdettin bu teklifim üzerine tıpkı kendini ilk defa veliaht iken ikâmet ettiği sarayda gördüğüm vakit olduğu gibi, gözlerini kapadı ve az sonra cevabı verdi:

- Sizin gibi düşünen başka rüesayı askeriye **(komutanlar)** var mıdır?

- Vardır, dedim.

- Düşünelim.

Mükamelemiz kendiliğinden munkati olmuştu, **(kesilmişti)** izin aldım.

Birkaç gün sonra idi. Naci Paşa padişahın beni İzzet Paşa ile beraber kabul etmek hususunda iradesini tebliğ etti.

İkimiz Vahdettin'in huzurundayız. Ben bu daveti, aynı fikir ve mütalaa üzerine ikimizi birden dinlemek arzusunda bulunmuş olmasıyla tefsir ediyordum. Konuştuğumuz esnada bu noktai nazarımı takibe çalıştımsa da mükalemeyi umumi mevzulardan çıkarmaya muvaffak olamadım. Vahdettin çok ihtiyatkâr tavırlıydı. Nihayet neticesiz bir mülakatla padişahın yanından ayrıldık.

Günler geçti, tekrar yalnız olarak padişahla görüşmek istedim. Beni bu sefer de kabul etti. Ben ilk noktai nazarımda musir **(ısrarcı)** görünen bir adam tavrıyla belki de mukaddemesiz aynı vadide konuşmaya başladım. Vahdettin seri bir intikal ile bana cevap verdi.

- Paşa, ben her şeyden evvel İstanbul halkını doyurmak

mecburiyetindeydim, İstanbul halkı açtı, bunu temin etmedikçe alınacak her tedbir isabetsiz olurdu.

Bu cümlenin nihayetinde Zatı Şahane gözlerini kapadı. Ben tilki tabiatında her entrikanın her gün şahidi olduğum yüzlerce misallerinden biri karşısında bulunduğuma büyük teessürle kani oldum. Düşündüğüm şu idi: "Zatı Şahane evvela İstanbul halkını kazanmak istiyor, kendisinin teşebbüsatı atiyesi **(gelecekteki girişimleri)** için kuvvet ve istinat noktasını burada arıyor." Fakat yine düşündüm ki, şeraiti umumiye ıslah edilmedikçe, politikacılık noktai nazarından doğru olsa bile bu arzunun temini kabil olabilir miydi? Bunun için bir fikir daha söylemekten kendimi menedemedim:

- Çok doğru düşünüyorsunuz, fakat İstanbul halkını doyurmak için alınması lazım gelen tedbir ve teşebbüsler, Zati Şahanenizi bütün memleketi kurtarmak için alınması lazım gelen mübrem **(kaçınılmaz)** ve müstacel tedbirlere tevessül etmekten menedemez. Heyeti umumiyenin selametini temin edecek mesai, ancak makinenin heyeti umumiyesinin işlemesiyle mümkün olur ve heyeti umumiye işlemedikçe bu makineden bir kısım muhassala **(sonuç)** dahi almak kabil olmaz. Söylediğimin isabetine kaniim, belki Zati Şahanelerince fazla telakki buyurulur, lakin bildirmeye mecburum ki, yeni padişahın mebdei hareketi **(hareket başlangıcı)** evvela kuvvete tesahup etmek **(sahiplenmek)** olmalıdır. Devleti, milleti ve bütün menfaatleri müdafaa eden kuvvet başkasının elinde bulundukça sizin padişahlığınız dahi lafzi olmaktan kurtulamaz. Biraz tedbirsizce olduğuna kaniim.

Padişahın verdiği cevaba şu cümle karıştı:

- Ben icabeden şeyleri Talat ve Enver Paşalar hazaratiyle görüştüm!

Bunu söyleyen zat, daha birkaç ay evvel veliahdlığında Talat ve Enver Paşalardan müteneffir olduğunu **(nefret duyduğunu)** anlatan ve bu adamların memleketi mahvolmaktan başka bir neticeye iysal etmesi mümkün olmayan teşebbüslerini tenkit eden Vahdettin idi:

Şimdi Padişah ve Halife Vahdettin, bu zevatla görüşmüş, memleketin selameti için icabeden tedbirleri almış bulunuyor, Vahdettin demek istiyordu ki:

- Siz vazife ve salahiyetiniz fevkinde benimle laubalilik mi etmek istiyorsunuz?

Bu maksadı anladıktan sonra Vahdettin karşısında benim vicdani vazifem nihayet bulmuştu. Ayağa kalktım. Müsaade talep ettim. Gözlerini kapadı ve hiçbir kelime telaffuz etmeksizin elini uzattı.

Salondan çıktığım vakit Naci Paşa gözlerimdeki teessürü okumuş gibi göründü. Kelime teati etmeden, uzaklaştım. Perapalas'taki daireme geldim ve düşünmeye başladım. Hacı zannettiğimiz zatın ziri begalde **(koltuğunun altında)** haçı çıkmıştı. Artık başka bir şey aramak lazımdı. Birkaç gün daha geçti. Vakitsiz kimseyi ürkütmek istemediğimden, cuma selamlık merasiminde, Yıldızın Sultan Hamid yapısı camiinde ben de ordu kumandanı sıfatıyla ispatı vücut etmekte idim.

Bir gün namazdan evveldi, bir salonda Başkumandan vekili Enver Paşa, İzzet Paşa, Vehip Paşa, Balkan muharebesini idare etmiş büyük kumandanlarla beraber namaz vaktini bekliyorduk. Namazdan sonra Naci Paşa zatı şahanenin, hususi salonunda beni görmek istediğini bildirdi.

- Yalnız mıdır?

- Hayır, yanında iki Alman generali var.

- Rica ederim, onlar çıktıktan sonra zatı şahane ile ben yalnız görüşeyim.

- Ben de bu noktayı takdir ettim. Birkaç defa vuku bulan iradelerine münasip cevaplar verdim. Fakat anlıyorum ki sizi bu generallerin yanında kabul etmek istemekte musırdır. **(ısrarlıdır)**

- Mümkünse bir daha teşebbüs ediniz.

Dedim. Naci Paşa elinden geleni yaptı. Ve hatta padişahın kulağına: "Generaller gittikten sonra kabul etmeniz münasiptir" dahi demiş. O bilakis onlar orada iken gelmekliğimi söyleyince, Naci Paşa bunda bir maksadı mahsus olacağına zahip olarak olanları bana anlattı.

Vahdettin'in yanına girdim. Ne nazik, ne takdirkâr bir padişah; henüz ayakta iken Alman generalleri karşısında kısa bir nutuk söyledi. Bu sefer gözleri açıktı: "Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan" diye ve bu sözleri ile beni onlara tanıtıyordu.

Oturduk, dedi ki: "Sizi Suriye'ye kumandan tayin ettim. Oradaki vaziyetler ehemmiyet kesbetmiş; oraya gitmekliğiniz lazımdır. Sizden talebim şudur: O tarafları düşman eline geçirmeyeceksiniz! Verdiğim vazifeyi muvaffakıyetle ifa edeceğinizden eminim, derhal o hıttaya **(diyara)** hareket etmelisiniz."

İradesini tebliğ ettikten sonra alman generallerine baktı:

- Bu kumandan, dediklerimi yapabilir.

Dedi. Zahir halde **(görünüşte)** ne büyük teveccühe

mazhar olmuştum. Benim yerimde bir ahmak olsaydı, ne kadar sevinecekti... Ben ise bir entrikacı karşısında bulunduğumdan ne kadar müteessirdim...

Düşündüm: Diyeyim ki padişah hazretleri bana öyle bir vazife veriyorsunuz ki, o vazifeyi ifaya memur kumandanlar mevkilerindedir. Beni onların fevkinde, bir başkumandanlığa mı memur ediyorsunuz? Eğer böyle ise çok iftiharla iradenizi kabul edeceğim. Fakat şüphe etmiyorum ki bunun farkında bile değilsiniz. Vaktiyle istifa ederek, haklı sebeplerle bıraktığım bir orduya ki, o ordu bugün mağlup olmuştur. Orada bulunan bütün ordular gibi... Beni onun başına gönderiyorsunuz: o halde bütün bu irade buyurulan vazifeleri yapmaya nasıl muktedir olurum?..

Fakat muhatabımın bu zemin üzerinde münakaşa etmeye değeri olmadığını artık kabul etmiştim. Sadece müsaade alıp evvelce terkettiğim salona geldim. Orada Enver Paşa'nın çok mütebessim çehresi karşıma çıktı.

- Bravo, tebrik ederim, muvaffak oldunuz!..

Dedini ve ciddi bir tavırla ilave ettim:

- Azizim, hiç olmazsa biraz esaslı tedbirler üzerinde konuşalım. Benim bildiğime ve anladığıma göre artık Suriye'de ordu, kuvvet, vaziyet isimden ibarettir. Beni oraya göndermekle güzel bir intikam alıyorsunuz; sonra teamül harici **(görenek dışı)** bir şey yaptınız... Bizzat padişaha bana emir verdirdiniz!..

Enver Paşa gülüyordu, Vehip Paşa da öyle... Fakat diğer zevat gayri müdrik ve gayri hassas vaziyetlerini muhafaza ediyorlardı. O esnada salonun bir köşesinde, demin işaret ettiğim Balkan muharebesi kumandanları hararetli bir

muhavere içinde idiler... Bir büyük kumandan diyordu ki:

- Efendim, bu Türk neferlerinden hayır yoktur; bunlar hayvan sürüsüdür. Yalnız kaçmayı bilirler. Allah muhafaza etsin, böyle hissiz bir sürüye kimseyi kumandan etmesin...

Kendi vaziyetimi unutarak onlarla alakadar oldum. Coşkun mükâlemenin en çok söyleyen kumandanına dedim ki:

- Paşam, biz de askeriz, biz de bu orduya kumanda etmiş adamız. Türk neferi kaçmaz, kaçmak nedir bilmez... Eğer Türk neferinin kaçtığını görmüşseniz, derhal kabul etmelidir ki, onun başında bulunan en büyük kumandan kaçmıştır. Eğer siz kaçtığınız zilletini **(alçaklığını)** Türk neferlerine tahmil etmek **(yüklemek)** istiyorsanız insafsızlık ediyorsunuz. Muhatabım olan general beni tanımıyordu. Yahut tanımamazlıktan geliyordu... Biran durdu, sağındaki solundaki arkadaşlarına sordu: "Kimdir?" Fısıltılar bu zatı tenvir etti. Ondan sonra sükût devam etti.

BOZGUN

- Nablıs karargâhında, ikinci defa yedinci ordu kumandanıyım. İlk işim, çok üzücü ve yorucu seyahatlerle cepheyi dolaşmak ve vaziyeti tetkik etmek oldu. Bu teftiş neticesindeki kanaatim şu idi ki, her şey bitmiştir. Yakın felakete mani olmak için esaslı tedbir bulmak müşküldü.

Düşününüz; yüzlerce kilometre imtidadınca **(uzunluğunda)** bir cephe üzerinde üç ordu vardı. İsimleri ordu; zayıf, dağınık bir takım kuvvetler... Daha İstanbul'dan hareketten evvel düşündüğüm şey bu şekilden çıkmak ve hakikate dahil olmaktı. Yani bütün bu kuvvetler kesif bir kütle, ufacık da olsa, kıymetli bir kütle halinde tek bir ordu teşkil etmeliydi ve madem ki ben buraya memur ediliyordum; itimadı nefs ile lazım gelenlere daha evvel, İstanbul'dan hareketimden evvel, bildirdim ki, bu kuvvet, benim emrime verilmelidir. Bu yoldaki tekliflerim istihzaya **(küçümsemeye)** maruz kaldı.

Biliyorsunuz ki, ben, Karlsbad'dan tamamen iyi olarak gelmiş değildim. İstanbul'a vasıl olduktan sonra gerek orada, gerek karargâha kadar seyahatimde çektiğim üzüntüler ve bilhassa cephenin çok sıkı ve az zamanda teftişi yüzünden tekrar rahatsız olmuştum. İstanbul'dan çıkalı daha on beş gün olmamıştı, yatağımda yatıyordum.

Bir gün Erkânıharbiye Reisi bermutad bana o günün raporlarını okudu; basit raporlar, her zamanki gibi... Yalnız bu raporlar içinde bir noktai nazar dikkatimi celbetti. Bir İngiliz esirinin ifadesi... Onun delaletiyle keşfettim ki, bir

veya iki gün sonra İngilizler bütün cephe üzerinde ciddi taarruzlar yapacaklardır.

- Biraz sonra Erkânıharbiyemi toplu olarak göreceğim.

Dedim. Yataktan kalktım, giyindim, iş odasına giderek bir muharebe emri yazdırdım. Bu emirde: "Düşman 19 Eylül günü akşamı umumi taarruz yapacaktır" diyor ve buna karşı ordumca alınacak tedbirleri zikrediyordum.

Bu emri berayi malumat **(bilgi için)** grup kumandanı bulunan (Liyman von Sanders) paşaya da gönderdim. Çok hürmet ettiğim bu zat, benim raporlardan çıkardığım neticeyi basit görmüş ve gülmüş; maahaza ihtiyattan bir zarar gelmez, diyerek bana da fazla bir şey söylemeye lüzum görmemiş.

Ben verdiğim emrin uğrayabileceği sui telakkileri **(yanlış anlamaları)** tahmin etmiştim. Bu sebeple, düşmanın, işaret ettiğim zamandaki taarruzunu çok dikkatle takip ediyordum.

19-20 Eylül gecesi, kolordu kumandanlarını (İsmet ve Ali Fuat paşalar) telefon başına çağırdım ve sordum:

- Verdiğim emri ve ona göre icabeden tedbirleri aldınız mı?

- Emriniz yapılmıştır.

Cevabını verdiler. Ben daha telefon mükâlemesini bitirmeden, düşman topçusu muharebe hatlarımız üzerine ateş etmeye başladı. Gece muharebe ile geçti. Benim ordumun sağ cenahındaki ordu yarıldı. Esir oldu. Ve boş kalan bu cepheden geçen düşman süvarileri Liyman von Sanders'in karargâhını bastı. Hakikat anlaşıldı, fakat neye yarar?

Ben, uzun tafsilatla izah olunabilir; müşkülat içinde,

nehirlerden geçerek, çöllerden aşarak ordumu Şam'a kadar getirebildim. Ordum Şam civarında istirahat için toplandığı sırada yanımda küçük bir maiyetle Şam'a gidiyordum. Şam'ın içinde bir gayri tabiilik vardı, bunun manasını anlamak güçtü. Lakin ben mektepten erkânıharp yüzbaşısı olarak çıktıktan sonra ilk menfam **(sürgün yerim)** olan Şam'ı tanımış olduğum için, kolaylıkla anladım ki, şehri bize karşı bariz bir huşunet kaplamıştır.

Şam'da Liyman von Sanders'i bulacağımı tahmin ediyordum. Müşarünileyh Şam'ı terketmiş; oraya daha evvel gönderdiğim Erkânıharbiye Reisim Sedat Bey'e bir talimat bırakmış. Bu talimata göre ben ordumu Şam'ın müdafaası için dördüncü ordu kumandanı Mersinli Cemal Paşa'ya terkedeceğim ve kendim Rayak civarında kumandansız kuvvetleri emrime almak üzere hareket edeceğim.

Viktorya Oteli'nde dördüncü ordu karargâhı olan odaya girdim, Cemal Paşayı buldum, benim aldığım talimattan onun da malumatı vardı. Yedinci ordu kuvvetlerini kamilen, kolordu kumandanlarından İsmet Bey'in emrine vererek kendisine teslim ettim; ben de o gece bir treni mahsusla **(özel trenle)** Rayak'a gittim. Hareketimden evvel diğer kolordu kumandanım Ali Fuat Paşa'nın bana iltihak etmesini bildirdim. Ravak'ta Liyman von Sanders'le görüştüm. Bana oradaki kuvvetleri teslim etmek istedi. Hatırlarım ki, Asya kolu unvanı taşıyan ve bir Alman miralayının emrinde bulunan Alman kuvvetinin karargâhına dahil olmuştuk. Bu karargâh Rayak civarında (Tegnabel) ziraat mektebi binasında idi. Güzel ve modern bir bina... Alman miralayı olan zat bize birer soğuk bira ısmarladı. Aynı zamanda Liyman

von Sanders'e, parlak Alman kolunun, her şeye rağmen parlak göstermek istediği vaziyeti harita üzerinde izah etti. Miralay bey sözünü bitirdikten sonra dedim ki:

- Bu zat benim emrime verildi mi?

- Evet!..

- O halde miralay bey, bana cevap veriniz; nerede, ne kadar kuvvetiniz kalmıştır ve ne vaziyettedir?

Sualim karşısında miralay durdu:

- Henüz müspet cevap veremem. Çünkü harekât icabı, vaziyet biraz meşkûktur. **(şüphelidir)**

Dedim ki:

- Miralay bey, bir vatan elden gitmektedir. Bunun mesuliyetini uhdelerine **(sorumluluğunu üzerlerine)** almış olanlar meşkûkiyet üzerine binayı müdafaa edemezler. **(savunmalarını kuramazlar)** Ben şimdi karar vermek mecburiyetindeyim. Sizin nenize istinat edebilirim, bana söyler misiniz?

Miralay akıllı bir zattı. Ciddi sualim üzerine biran düşündükten sonra hakikati söylemekten çekinmedi:

- Efendim, binayı mütalaa edilecek bir kuvvet olmadığını kabul etmek muvafıktır.

- Yani karşımda bir miralay bey ve maiyetini görüyorum. O kadar...

- Doğrusu budur.

Cevabını verdi.

- Karargâhlarımıza gidelim!

Dedim. Benim karargâhım Rayak'ta. Liyman von Sanders Paşa'nınki Baalbek'te idi. Gördüğüme nazaran Rayak civarında perakende, intizamını kaybetmiş, maneviyatı kal-

mamış, birtakım insanlardan başka, kuvvet denecek birşey yoktu. Efradı, itimat ettiğim zabitler kumandanlar vasıtasıyla derhal toplatıp tensik ettirdim. **(düzene koydurdum)** Bu işleri yaptığım esnada, bir taraftan da Rayak istasyonunun kamilen ateşe verilmesini emretmiştim. İstasyon binalarının ateşi arasında bana haber verdiler: "Bazı ordu kumandanları atla şimale geçti." **(kuzeye)** Anlaşılmıştı ki, Şam'ı müdafaa için ordumu kendisine tevdi ettiğim kumandan Şam'dan ayrılmıştır. Yine bana haber verdiler ki düşmana teslim olmaya mecbur kalan ordunun bir kolordu kumandanı buraya gelmiştir. hiç unutmam: bu kolordu kumandanını yanıma çağırdım, dedim ki:

- Siz kolordunuzu bırakıp Beyrut'a gittiniz, oradan da benim yolladığım trenle buraya geliyorsunuz. kolordu denilen cüzütam, **(birlik)** kuvvet ve kudret itibarıyla en büyük cüzütamdır. Bunun kumandanı, bir tek neferini dahi kurtarmaksızın, bilakis heyeti umumiyesini düşman elinde bırakarak, şahsını kurtardığı vakit, esbap ve şerait **(neden ve koşulları)** ne olursa olsun, kolordu kumandanının aleyhindedir. Şimdi ben size bir iyilikte bulunmak istiyorum. Fakat bir şartla: Henüz kumanda etmek için kuvvei maneviyeniz **(yürek gücünüz)** yerinde midir?

Biraz düşündükten sonra:

- Evet yerindedir!

- O halde Baalbek'te bekleyen arkadaşınız Ali Fuat Paşa'nın yanına gidiniz, yarın size tekrar bir kuvvetin kumandanlığını tevdi edeceğim...

Söylemeliyim ki, bu zat benim yanımdan ayrılmış; fakat Baalbek'e değil, trene binip İstanbul'a gitmiştir.

O akşam bende şu teyakkuz hasıl oldu: Bütün cephelerde ve bütün kuvvetler üzerinde emir ve kumanda kalmamıştır. Adeta delice bir emir verdim. Bu emrin esaslı noktaları şunlardır: "Şam'da bulunan bütün kuvvetler benim orada bıraktığım İsmet Bey'in (Başvekil İsmet Paşa) emri altında, Rayak havalisindeki kuvvetler Ali Fuat Paşa kumandası altında şimale hareket edeceklerdir."

Emrin bir suretini bütün kuvvetlerin kumandanı olan Liyman von Sanders Paşa'ya berayı malümat gönderdim. Aleyhimde bir isyan olmuş:

- Bu adam kimdir ve ne yapıyor?

Ben zaten buna intizar ediyordum. **(bunu bekliyordum)** Yaptığım işin mana ve mahiyetini izah edeceğimden emin olarak Rayak istasyonunu yaktıktan sonra, ertesi gün yerli ahalinin ateşleri içinde Baalbek'e geldim Baalbek'te beni bekleyen kolordu kumandanı Ali Fuat Paşa'ya, şimale harekete dair olan emrin ifasına devam olunmak lazım geldiğini tekrar ederek trenle Liyman von Sanders'in bulunduğu (Humus)a vasıl oldum. Gece idi. Çok samimi bir lisanla Liyman von Sanders'e, bu vaziyet karşısında verilmesi lazım gelen kararların bundan ibaret olduğunu izah ettim. Liyman von Sanders, çok alicenabane bir tarzda:

- Karar budur. Fakat ben nihayet bir ecnebiyim; bu kararı veremem,bunu ancak memleketin sahipleri verebilir.

- O halde bu karar tatbik olunacaktır.

Cevabını verdim.

- Yalnız rica ederim, benim erkânıharbiye reisini de ikna eder misiniz?..

Liyman von Sanders'in erkânıharbiye reisi Kâzım Paşa

(Diyarbakırlı) idi. Kâzım Paşa hasta idi. Liyman von Sanders ile beraber onun yattığı odaya gittik. Söylenmesi icabeden şeyleri anlattım. Kâzım Paşa derhal Liyman von Sanders'le beraber, benimle hemfikir oldular. Benim ameli kararım şuydu:

(Ortada kalan yedinci ordu unvanı ve birçok enkaz!.. Bunları Halep'te, Suriye'nin müntehayi şimalinde toplamak, ondan sonra yeni karar almak...) Ve bunu bizzat ben yapacaktım. Liyman von Sanders müteselli bir vaziyette, bu teklifimi kabul etti.

- Bahsettiğim kuvvetleri Halep'te topladım. En ileride bıraktığım kumandan, fırka kumandanı Kâzım Bey idi. (Kâzım Paşa) ordumun kolordu kumandanları İsmet ve Fuat Paşalardı. Halep'te, mütemadi **(sürekli)** yorgunluklar sebebiyle eski rahatsızlığım tekerrür etti. Üç beş gün tedavi olundum. Yatağımdan kalktığım gün karargâhım olan Baron Oteli'ne gitim, otelde oturuyordum. Yanımda Suriye Valisi fahri binbaşı Tahsin Bey vardı. Halep'in Şark cephesinden işgal edilmiş olduğuna dair karışık bir malumat geldi. Çok yakın bir tehlikeyi işaret eden bu haberi tahkik için, bizzat o istikamete gitmeyi tercih ettim. Otomobilde Tahsin Bey'le yaverim Cevat Abbas Bey vardı. Şehrin şark medhalinde **(doğu girişinde)** bir kalabalığın içine girdik; bunlar, askeri kıyafet taşıyan urban ve bedevilerdi. Esir olmuştuk. Yanımda kuvvet olarak tek bir nefer yoktu, muhacim bedeviler otomobilin etrafını sardı ve her tarafına yüklendiler. Tehacümü **(toplaşmayı)** görünce şoföre:

- Dur!..

Emrini verdim. Elimde Tahsin Bey'in verdiği kırbaçla ayağa kalkarak, onların anlayabileceği lisanla sordum:

- Reisiniz nerededir?

Cevap verdiler:

- Hepimiz reisiz!

Derhal karar vermek lazımdı. Kırbaçla vurmaya başlayarak:

- Çekilin!..

Diye bağırdım. Gayri ihtiyari çekildiler. Emrettim:

- Çabuk, reisiniz karşıma gelsin!..

Reisleri geldi. Ona dedim ki:

- Ben sizin yardım ettiğiniz vaziyete galebe çaldım, herkes mağlûptur. Fakat sizin iştirakinizi de mazur görüyorum. Bu akşam yanıma geliniz, sizinle görüşeceklerim var.

- Emredersiniz!

Dedi. Şoföre: "Çabuk geriye!" emrini verdim. Halep'in içindeki karargâhıma döndüm. Biraz sonra Şeyh geldi. Kendini onun anlayabileceği merasimle kabul ettim ve sordum:

- Benden ne istiyorsunuz?

- Şimdilik bin altın silah ve cephane...

Dedi. Bin altını o akşam verdim. Silah ve cephane için vaadettim. Ertesi gün yine rahatsız olarak karargâhımda uzanmış, yatıyordum. Bir aralık Halep şehrinin içinde bir ateş koptu. Balkona çıkıp sokağa baktım: Herkes heyecan içindedir. Ve bir kalabalık, otele hücum halindedir. Herkes bana doğru geliyor. Vaziyeti kavradım, kırbacımla evvela kalabalığı otel haricine çıkardım. Alt kattaki taraçaya indiğim vakit, Halep kumandanı, heyecandan okuyamadığı bir raporu bana tevdi etti, sükûnetle okudum. Rapordan anlaşılıyordu ki, Halep hücuma maruz kalmıştır.

Bulunduğum otelin kapısından sağa saparak yüründüğü zaman bir dört yol ağzına tesadüf olunur. O noktaya kadar geldim. Bütün yolları tutturmuştum. Düşman tayyaresinden atılan bombalara bazı damlardan atılan bombalar inzimam ediyordu **(ekleniyordu).** Bu beni güldürdü. Çünkü ben Halep'i muhafaza etmeyi düşünüyordum. Akşam vakti idi. Bulunduğum yerden ileride birçok adamların yere serildiğini görüyordum, bunlar beni yalnız zannederek hücum eden zavallılardı. Ben Halep şehrinde tabiri mahsusla sokak muharebesini idare ettim. Hücum edenler tamamen mağlûp ve münhezim olarak **(bozguna uğrayarak)** tard ve takip olundular. Şehirde vaziyete tamamen hâkim olduk ve sükûnet avdet eti. Akşam tekarüp etmişti **(yaklaşmıştı).** Sokak muharebesini idare ettiğim noktanın yakınında şoför bekliyordu. İşaret ettim, bulunduğum noktaya yanaştı. Otomobile binmeden evvel Halep kumandanına emirlerimi ve talimatı verdim. Verdiğim talimatta esas olan şu nokta vardı: (Bu akşam Halep ilerisindeki kuvvetleri geriye çekeceğim, yarın Halep'in garb-i şimalisinde **(kuzey batısında)** İngiliz ve Araplarla muharebe edeceğim. Buna göre hareketinizi tanzim ediniz.)

Vakayi **(olaylar)** dilediğim gibi cereyan etti. Ertesi gün sabahleyin benim kuvvetlerimin ricat ettiğini **(geri çekildiğini)** zanneden Arap ve İngilizler meserretle **(sevinçle)** taarruza başladılar. Ve tarafımızdan alınmış olan tertibatla mağlûp ve münhezim oldular. İşte orada bu zafer neticesi bir hat tesbit ve tahdit ettim ve kuvvetlerime emir verdim ki düşman bu hattın ilerisine geçmeyecektir. Nitekim geçmemiştir.

Gerek Erzurum Kongresi'nde, gerek Sıvas Kongresi'nde Türkiye'nin hududu millisini tesbit için bir istilahı medeniye istinat etmek lazım geldiği vakit ben "Türk süngülerinin işaret ettiği bu hattı" esas kabul ettim. Malumunuzdur ki, misakı milliyi nihayet Ankara'da tesbit etmiştim. Meselenin yabancısı olan bir takım zevat, bunda amil olmak istediler ve hududu milli mevzuu bahis olduğu zaman, hakikati bilmedikleri için türlü türlü zehaplara kapıldılar.

İtiraf ederim ki, ben de hududu milliyi biraz Vilson prensiplerinin insani maksatlarına göre ifadeye çalıştım. O insani prensiplere istinadendir ki, Türk süngülerinin müdafaa ve tesbit ettiği hudutları müdafaa etmişimdir.

Zavallı Vilson; anlamadı ki, süngü, kuvvet, şeref ve haysiyetin müdafaa edemediği hatlar, başka hiçbir prensiple müdafaa edilemez.

Halep'te bulunduğum günler zarfında memleketin vaziyeti umumiyesini kendi kendime mülâhaza ettim. Vaziyet şu idi: Müttefiklerimiz ve biz partiyi kaybetmiştik. Fakat Türkiye için mesele, bütün mevcudiyetini kaybetmek neticesine varacak kadar mühlikti **(ölümcüldü).** O tarihte düşünülecek şey, kaybolduğuna şüphe kalmayan partiyi iade etmek olamazdı; yalnız mevcudiyetimizi muhafaza için en seri ve kati çarelere başvurmakta tereddüt etmemeliydik. Hatta bu uğurda bütün müttefiklerimizden ayrı olarak icabederse yeniden vaziyet almak zaruri olabilirdi.

Halbuki harbi bu neticeye isâl eden **(ulaştıran)** o günkü kabineden böyle bir hareket beklemek beyhude idi. Derhal bu kabineyi iskat etmek **(düşürmek),** onun yerine

benim de düşündüğüm tarzda iş görebilir yeni bir kabineyi mevkii iktidara getirmek lüzumuna kani oldum. Şunu da ilave etmeliyim ki, tasavvurlarımı tatbik edebilmek için bu yeni kabinede mutlaka bütün ordunun kumandası bana tevdi olunmak lüzumuna da kanaat etmiş bulunuyordum.

Vaziyet buhranlı olduğundan ve ittihaz edilecek tedbirlerin çok ciddi ve seri alınması lazım geldiğinden, bu mütalaamı telgrafla Padişah Vahdettin'e bildirdim. Yeni kabine için Sadrazam olan İzzet Paşa'yı ve nezaretlere de bazı arkadaşları isimleriyle tavsiye etmiştim. aynı telgrafta kendimin de bu kabinede Harbiye Nazırı olarak bulundurulmaklığımı çok samimi bir lisanla istedim. Padişaha bu müracaatımdan, kabine için tavsiye ettiğim zevata da ayrıca malûmat verdim.

Çok geçmedi. Talât Paşa kabinesi istifa etti. İzzet Paşa'nın riyasetinde yeni kabine teşekkül etti. Bu yeni teşekkülün benim iş'arımla **(yazılı bildirimimle)** alakadar olup olmadığı hakkında bir şey diyemem. Ancak, tavsiye ettiğim arkadaşlarımın mühimleri kabineye dahil oldular. Yeni kabinenin teşekkülünü müteakip Sadrazam Paşa'dan aldığım bir telgrafname, hatırımda kaldığına göre şu cümle ile bitiyordu: "Badessulh refakatimiz eltafı süphaniyeden memuldür." **(sulhdan sonra birlikte olmamızı Tanrı'nın lutfedeceğini umarım)** Bu telgrafa verdiğim cevapta şunları anlatmaya çalıştım: Ben, sulhün çabuk gelemeyeceğini, sulha kadar çok buhranlı ve mühim vaziyetler karşısında kalacağımızı ve bu müşkülat içinde vatanıma ciddi hizmetler etmek kabil olduğunu anladığım içindir ki, Harbiye Nezareti makamını istemiştim. Yoksa sulha vâsıl oluna-

bildikten sonra onun huzur ve sükûnu içinde harbiye nezareti vezaifini benden çok mükemmel ifa edecek kıymetli zevat olduğunu bilirdim. Buna nazaran badessulh refakatimizi hiç de zaruri, hatta lüzumlu addetmiyordum.

Bu hatıratı anlatırken, salonda bulunan Ticaret Vekili Ali Cenani Bey:

- Paşa Hazretleri, müsaade buyurur musunuz, o sırada milli mukavemet teşkilatı için ilk irşadatta **(yol göstermede)** bulunmuştunuz; bu küçük hatırayı arzedeyim.

O zaman İstanbul'dan Gaziantep'e giden Ali Cenani Bey (Katma) istasyonunda Gazi Paşa Hazretleri'ne tesadüf etmişti. İstasyon binasındaki karargâhında Gazi Paşa, nereden geldiğini ve nereye gittiğini sormuş. Ali Cenani Bey cevap vermiş:

- Antep'te hemşirem, kayınvalidem ve akrabalarım var. Antep vilayeti Maraş'a naklediyormuş. Çapulcular şehir civarına kadar gelerek yağmaya başlamışlar. Ordu Adana'ya çekildikten sonra, hep düşman ayağı altında kalacaklar, onları başka tarafa nakil için gidiyorum.

Paşa Hazretleri demişler ki:

- Memlekette adam kalmadı mı? Kendinizi müdafaa etmek çaresini düşününüz...

Ali Cenani Bey, kemali ciddiyetle sormuş:

- Ne ile, nasıl?

- Teşkilat yapın, milli bir kuvvet vücuda getirin, kendinizi müdafaa edin. Ben istediğiniz silahı veririm.

Filhakika o zaman Gazi Paşa'nın emri üzerine Antep'e verilen silahlar, meşhur müdafaa teşkilatının nüvesini teşkil etmiştir.

SON VAZİFE

Yedinci Ordu Halep civarındaki vaziyeti tesbit etmişti, 1334 **(1918)** senesinin son aylarında bulunuyorduk. Bu sırada Umum Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nın uhdeme tevdi olunduğuna dair bir telgraf aldım. Yedinci ordu kumandanlık vekâletine kolordu kumandanlarından Ali Fuat Paşa'yı tayin ederek grup karargâhının bulunduğu Adana'ya hareket ettim.

Grup karargâhı Adana şehri içinde büyücek bir otelde idi; Müşir Liyman von Sanders ile erkânı harbiye heyetini bu otelde buldum.

Yedinci ordu karargâhından bu heyete mülaki oluncaya kadar otomobille, gece gündüz, uyumaksızın, bozuk ve fena yollar üzerinde uzun mesafeler katetmiştim. Uzun mesafeler diyorum; bu mesafelerin ne olduğunu Katma'dan Adana'ya giden kara yolunu harita üzerinde pergelle ölçerseniz, daha doğru bir ifade elde etmiş olursunuz.

Niçin bu kadar acele ediyordum? Bunu izah etmek güçtür. Hatıra gelebilir ki, bu isticalin sebebi, ordu kumandanı bulunan bir genç generalin, ordulardan mürekkep bir gruba kumandan tayin edilmiş olmasından mütevellit meserrettir **(doğan sevinçtir).** Halbuki bu hüküm, ancak harp iptidasında **(başlangıcında)** bu nevi tecellilere mazhar olanlar için *musip***(doğru)** olabilir. Zira böyle büyük kuvvetlerle vatana şerefli ve tarihi vazifeler ifa etmek ümidi, insana çok kuvvet ve zindegi **(dinçlik)** verecek âmillerdir. Fakat harbin sonunda, hezimet ve perişanlık manzaraları karşısında, aynı hükmü yürütecek mantık sahibi bulunmaz zannederim.

O halde beni çok yorgun düşüren bu acelenin sebebi neydi? O zamanki tahassüslerimi olduğu gibi nakletmek müşkül olmakla beraber, şu kadarını hatırlıyorum ki, bir an evvel Adana'ya vasıl olmak, cenup **(güney)** cephelerine henüz hâkim bulunan kuvvetlerin başında olarak İstanbul ile bilâvasıta **(aracısızca)** konuşmak, noktai nazarlarımı tatbik edebilmek için müsait bir fırsat olacağı zannında idim. Bu zannımda ne dereceye kadar isabet edebilmiş olduğumu bundan sonraki vakayiden anlayacaksınız.Ümitlerimin boşa çıktığını görürseniz, bunun esbabını tetkik edebilecek kadar vesikaları size tevdi edeceğim.

Müşir Liyman von Sanders Paşa'nın karargâhında, büyük nezaket ve itina içinde istirahat ettirildim.

Şimdi yalnız Liyman von Sanders'le ben, onun kumandanlık bürosundayız. İkimiz bir masada, karşılıklı ayaktayız. Liyman von Sanders, melûf bulunduğu **(huy edindiği)** terbiye ve nezaketle, fakat çok hazin bir lisanla bana şu kısa cümleleri söyleyerek kumandayı terk ve teslim etti:

- Ekselans, siz, muharebe cephelerinde, Arıburnu'nda, Anafartalar'da çok yakından tanıdığım kumandansınız. Aramızda gerçi belki hadiseler, vakalar da oldu. Fakat nihayet bunlar bizi birbirimize daha iyi tanıtmış oldular. Kalpten dost olduğumuzu zannederim. Bugün Türkiye'yi terke icbar olunurken, **(zorlanırken)** emrim altındaki orduları, Türkiye'ye ilk geldiğim zamandan beri takdirkârı bulunduğum bir kumandana tevdi ediyorum. Bu umumi felaket içinde bedbahtlık duymamak mümkün değildir. Ben yalnız bir şeyle müteselli oluyorum. Kumandayı size terk ve tevdi etmek! Bu dakikadan itibaren emir sizindir, ben sizin misafirinizim.

Mareşalin hüzün ve elemle dolu sözleri beni de müteessir etti. Hiç cevap vermedim, sadece:

- Oturalım, dedim. Karşı karşıya oturduk, birer sigara yaktık ve benim ricam üzerine o, birer kahve ikram etti, ikimiz de sâkit **(suskun),** birbirimize bakıyorduk. Bu anda zihnimden geçenler neydi?

★

Adana otelinin bu dediğimiz odasında Liyman Paşa ile karşı karşıya düşünürken, diğer bir nokta da hatırımdan geçti. Arıburnu kumandanı idim. İngilizler Anafartalara çıkmıştı. Vaziyet buhranlı ve çok tehlikeliydi. Başkumandan vekili Enver Paşa'ya kadar doğrudan doğruya müracaat mecburiyetinde kaldım. Şâfi **(yeterli)** cevap gelmedi. Karargâhı Yalova'da bulunan ordu kumandanı Liyman von Sanders Paşa telefonla beni aradı, mükâlememizde delâlet eden **(aracılık eden)** yine Erkânıharbiye Reisi Kâzım Beydi, sorduğu sual şu idi:

- Vaziyeti nasıl görüyorsunuz, nasıl bir tedbir tasavvur ediyorsunuz?...

Vaziyeti nasıl gördüğümü ve kademe, kademe nasıl tedbirler almak lâzım geldiğini çoktan, bütün alâkadarlara bildirmiştim. Bütün bu müracaatlarımın cevapsız kalmasından hâsıl olan bir teessür içinde alelfevr **(kızgınlıkla)** şu cevabı verdim:

- Vaziyeti nasıl gördüğümü çoktan size iblâğ etmiştim. Tedbire gelince: Bu dakikaya kadar çok müsait tedbirler vardı, fakat bu dakikada tek bir tedbir kalmıştır.

- O tedbir nedir?

- Bütün kumanda ettiğiniz kuvvetleri tahtı emrime **(emrim altına)** veriniz, tedbir budur.

Müstehzî **(alaycı)** bir cevap aldım:

- Çok gelmez mi?

- Az gelir!

Dedim. Telefon kapandı. Bundan sonra da uzun hikâyeler var, en nihayet Anafartalar grubu kumandanlığının bana tevdii ve saire...

Az mı gelir, çok mu gelir? Bu karar vermek için aradan bunca facialar ve gayri kabili telâfi zararlarla dolu dört sene geçmesine mi intizar lâzımdı? Mukadder bu imiş... O gün benim dediğim, hakikat teslim olunsa daha iyi olurdu, dört senelik felâket derslerinin sebep olduğu intıbah **(uyanma)** hissinin tazyiki altında bugün bana grup kuvvetlerinin teslim olunmasında mı fazla fayda vardı, bu cihetler şayanı münakaşadır. Osmanlı devleti mukadder felâkete mâruz kalıp muzmahil **(darmadağın)** olduktan ve her şey çamurlar içine battıktan sonra dahi yapılan bu işlerde müsbet hiçbir mâna ve maksat yoktu. Esasen devirlerin birer haddi fasılı **(ara çizgisi)** olmak gerektir. Şimdi çok memnunum ki beni mâzi safahatının teakubu **(birbirini izlemesi)** üzerinde bulunmaktan menetmişlerdir. Hakikaten insan, yaşadığı, bulunduğu ve çalıştığı muhit içinde, o devri sevk ve idare edenlerle hemhal ve bir kanaatte olursa aynı muhit ve devrin adamı olmaktan çıkamaz, bana bu felâketten uzak kalmak için ellerinden geleni yapanlara teşekkür etmeyi vazife addederim. Onların bu hareketlerinin şuurlu failleri olmadıklarını zikretmek şartiyle...

MONDROS MÜTAREKESİ

Atatürk, Yıldırım orduları teşkilâtını ikmal ederken Mondros mütarekesinin aktedildiği günleri anlatıyor:

- Kumandasını deruhte ettiğim kuvvetler şunlardı: İkinci ordu, kumandanı Nihat Paşa; karargâhı Adana benim eski ordum... Yedinci ordu, benim ordum, kumandanı vekâleten Ali Fuat Paşa... Hicaz kuvvei seferiyesi, kumandanı Muhittin Paşa (sabık Kâbil Sefirimiz), bir tarihte bunun kumandanlığına tâyin edilmişken kabul etmiyerek Şam'dan dönmüştüm ve Maan'da bir takım kuvvetler...

Yıldırım ordular grubu kumandanlığını deruhte ettikten sonra düşündüğüm esaslı noktalar şunlardı: Doğrudan doğruya elim altına bulunan kuvvetleri, geçirdikleri bütün badirelere **(zorluklara)** rağmen hakiki kuvvet haline getirmek, tensik etmek, teşkil etmek, takviye etmek! Hicaz kuvvei seferiyesini, Maan kuvvetlerini hiç de hesaba katmayı düşünmedim. Onların zaten esarete mahkûm olduklarını iki sene evvel Cemal ve Enver Paşalara anlatmıştım.

Musul civarında bulunan altıncı orduyu kabili istifade görmek isterdim. Bu maksatla bu ordunun kumandanıyla doğrudan doğruya muhabereye giriştim. İstanbul ve Çanakkale civarında bulunan kuvvetlere raptı ümit etmiyordum **(ümit bağlamıyordum).**

Şark'ta Azerbaycan ve İran'da bulunan ordularla hiçbir temas ve münasebetim yoktu; onlar için de henüz bir şey düşünecek halde değildim. Aden kapısını zorlayan Sait Paşa fırkasının mevcudiyetini bile hatırlamıyorum. Fakat

herşeyden evvel elim altında bulunan iki ordunun arzu ettiğim tarzda takviyesi halinde bütün felâketlere rağmen Türk sesinin işittirilebileceği kanatinde idim. Bu yolda işe başladım. Bütün noktai nazarlarımı anlamış, bana her ihtimale karşı muavenet **(yardım)** etmeye söz vermiş zevat vardı. Bu tiynette olmıyanlar da vardı. Onları birer suretle berteraf ettim; meselâ Menzil Müfettişi Avni Paşa ki, bilâhare Bahriye Nazırı ve vekâleten Harbiye Nazırı olmuştur. Ben ve arkadaşlarım, bu esaslı noktai nazar üzerinde sarfı mesai ederken İstanbul'dan bu emri aldım:

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Karargâh
2729

Düveli itilâfiye ile akdettiğimiz mütareke şeraiti **(koşulları)** berveçhi zir münderiçtir. **(aşağıya çıkarılmıştır)** Malûmat husulü ile her ordunun kendine ait hususatı derhal tatbiki lâzımdır. Bu bapta lüzum görüldükçe izahat ve talimat verilecektir.

Sadrazam ve Başkumandanlık
Erkânıharbiye Reisi
İZZET

Bu emre melfuf **(ilişik)** mütarekename şeraiti **(bırakışma koşulları)** cümlece malûmdur. Onu ben size tekrar etmeye lüzum görmüyorum. Bu mütarekenameyi baştan ni-

hayete kadar tetkik ettikten sonra bende hasıl olan kanaat şu idi: Devleti Aliyei Osmaniye bu mütarekename ile kendini bilâkaydüşart **(kayıtsız şartsız)** düşmanlara teslim etmeye muvafakat etmiştir. Yalnız muvafakat etmiş değil, düşmanların memleketi istilâsı için ona muaveneti **(yardımı)** de vadetmiştir. Bu beni hazin düşüncelere sevketti. İsterdim ki, İstanbul hükümetini biraz tenvir edeyim. Buna çalıştığımı zannederim, fakat bu zemin üzerinde iki muhtelif zihniyet ve telâkki tebarüz etti **(düşünce ve anlayış belirdi).** Ben size bunu hikâye etmiyeyim; tercih ederim ki şimdiye kadar kısmen malûm olmuş olan vesaiki aynen tevdi edeyim. O vesaik benim bu dakika söyleyeceklerimden çok kuvvetlidir. Bu vesaiki okuduğunuz zaman göreceksiniz ki, ben, yapılan mütarekenamenin sakatlığını gördüm. Bu sakat noktaların tashihine çalışmak lüzumuna kani olarak alâkadar makamata söyledim. Bu mütarekename olduğu gibi tatbik edildiği halde memleketin baştan nihayete kadar işgal ve istilâya mâruz kalacağı kanaatini dermeyan ettim **(öne sürdüm).** Düşmanların her dediğine semi'nâ ve ate'na **(başüstüne)** demekten tevellüt edecek **(doğacak)** neticenin bütün Türkiye'ye bu müstevlilerin hâkim olmasını intaç edeceğine şüphe edilmemek lâzım geldiğini ve bir gün Osmanlı kabinesinin düşmanlar tarafından tayin edileceğini anlattım.

Bunun için hiç de kehânete lüzum yoktu. Kendini zayıf ve âciz gören insanlar, nisbeten kavi ve azimkâr insanlardan merhamet dilendikleri zaman mutlaka kendilerine acındıracaklarına kani olmak için bilmem ne his ve sıfatta olmalıdırlar.

Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyaseti Celilesine

Numara	Adana'dan
565	3/11/1334

Mütareke şeraitini havi emri samilerini aldım. Her ordunun kendine ait hususatı derhal tatbik etmesi emir buyuruluyor. Tatbikata başlanabilmek için şeraitin pek umumî olarak bazı mevaddının istizahına **(maddelerinin sorulmasına)** mecburiyet görüyorum. Mevaddı mezkûreyi sırasiyle arzedeceğim:

1- Madde 10: Toros tünellerinin galipler tarafından işgali maddesinin tavzihi lâzımdır.

Toros tünelleri denilen tüneller en son açılan iki tünel dir, işgal edilecek yalnız bunlar mıdır? İşgalin mahiyeti o kısımdaki hattın işletilmesine de şâmil midir? Yoksa muhafaza tertibatından mı ibaret kalacaktır. Büsbütün ayrı bir grup teşkil eden Amanos tünelleri de bu meyanda mıdır. Toros tünellerini tutacak kuvayı işgaliyenin miktarı nedir ve nereden gelecektir?

2- Suriye hududunu, Suriye vilâyetimizin hududu şimalisi addetmekle beraber bu hususta başkaca bir noktai nazar ve karar var ise bildirilmesi icabeder. Suriye'de terkettiğimiz ve bizimle irtibatı olan hiçbir kıta yoktur. Hicaz'da bir kuvvei seferiyemiz vardır. Onunla telsizle dahi irtibatımız yoktur.

Kilikya - havalisinin Adana vilayetinin bir kısmı mühimmini ihtiva ettiği malûm ise de hududu meçhuldür, bunun da tasrihi **(açıklanması)** icabeder.

3- Terhise müteallik mukarreratı katiyenin icraatı sa-

ire ile pek ziyade alâkası vardır. Şartnamenin 20 inci maddesinde mezkûr olan talimat nereden ve ne vakit alınacaktır? Bu hak tamamiyle hükümetimize mi, yoksa galiplere mi aittir?

4- Mütareke şeraitinden her ordunun kendine ait şeraiti derhal tatbike başlaması emir buyurulduğuna göre galiplerle müştereken tanzimi icabeden hususatta galiplerin müracaatına intizar etmeksizin tarafımızdan heyetler izamiyle **(gönderilmesiyle)** mütarekeye başlanması mı talep buyurulmaktadır.

Mevaddı maruza hakkında ihazatı lâzime alınıncaya kadar ittihazına tevessül edilen tedabiri berveçhizir **(aşağıda)** arzederim:

1- Yalnız mükâleme heyetleri teşkili.

2- Grup mıntakasındaki sevahile vaz ve ilka olunan **(kıyılara konan ve bırakılan)** torpilleri taramak veya refetmek **(kaldırmak)** hususunda talep edilecek muaveneti ifa için bir bahriye müfrezesinin ihzarı.

3- Üserayı harbiye ve Ermeni üsera ve mevkufininin nakline ait tertibat.

4- Kadrosu en genç efrattan doldurulmak üzere kuvvetli bir fırka teşkili ve jandarmanın takviyesi.

5- Fazla mevat ve malzemei askeriyenin Toros şimaline nakli ve hiç bir suretle tahribatına meydan vermiyecek tedabir ittihazı.

6- Şimendüfer işletme umurunun, **(işlerinin)** Alman sivil memurininin dahi çıkarılacağına nazaran tanzimi, (Grup bu hususta İstanbul'dan âzami muavenete intizar eder).

7- Terhis edilecek kuvvetlerimize ait teçhizat, esliha, **(silahlar)** cephane ve vesaiti sairenin cem ve idharına **(toplanma ve saklanmasına)** ait tertibattan ibarettir.

Yedinci Ordu Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Harbiye 567
34-1-4/5 1505

C. 3/11/1334 tarih ve harekât 565.

1- Toros tünellerinin İtilâf kuvvetleri tarafından işgali yalnız bir muhafaza mahiyetini haizdir. İşletme memuru kontrol altında olarak size aittir. Metni mütarekede **(bırakışma yazısında)** yalnız Toros tünelleri mevzu ve mezkûrdur. Eğer Amanos tünellerini de işgal etmek isterlerse metni mütarekede yalnız Toros mezkûr olduğundan bahisle Amanos'un işgal edilmemesinde ısrar ve karargâhı umumiye iş'ar edilir. Kuvvei işgaliyenin nereden geleceği ve miktarı İngiliz kumandanı tarafından bildirilir.

2- Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi ihtiyaten yazılmış bir maddedir. Herhalde elyevm **(bugün)** cephede bulunan kıtaat bu hususta katiyen mevzuubahs değildir. Suriye'de terkedilmiş bulunan Hicaz kuvvei seferiyesine, birinci kuvvei mürettebeye, Maan havalisindeki kıtaat mütarekenin kendilerine ait maddesi hakkında Yıldırım Grubu Kumandanlığı tarafından emir ita edilmesi **(verilmesi)** lâzımdır. Bunun için İngiliz telsiz telgrafından istifade olunur. El-

yevm cephede bulunan kıtaat mütarekenamenin beşinci maddesi mucibince yeni vazülceyşî tekarrûr edinceye **(askeri konum kararlaştırılıncaya)** kadar elyevm bulunduğu hatta kalacaktır. Kilikya hududu icabederse bildirilecektir.

3- Terhise, yeni vazülceyşe ait mükarrerat ve 20 nci maddede mezkûr talimat size buradan verilecektir.

4- Hususatı mezkûrede galiplerin müracaatına intizar etmek lâzımdır.

5- İttihazına tevessül buyurulan tedabiri iptidaiye muvafıktır **(Alınmasına başlanılan ilk önlemler uygundur).**

Başkumandanlık
Erkânıharbiye Reisi
İZZET

Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine

Pek aceledir. Adana
5/1134

C: 4/5-11-34 tarih 567/1505 numaralı emirnameyi sâmi:

1- Toros tünellerinin kuvvei işgaliyesinin miktarı İngiliz kumandanlığı tarafından bildirilir buyuruluyor. Bu kuvvet meselâ icabında bütün Anadolu'yu tahtı hükmüne geçirecek dahi olsa müsaade edilecek midir?

2- Suriye'deki garnizonların teslimi maddesi ihtiyaten yazılmış bir maddedir, buyurulur. Münasip cümlelerle cephede bulunan kıtaatın bu hususla alâkası olmadığı izah ediliyor. Acizlerinin telâkkiyatıma nazaran maddei mezkûrenin İngilizler tarafından bizi iğfal **(kandırmak)** için yaz-

dırılmış olduğuna ve hükümeti seniye murahhaslarının imzalarını vazettikleri mütareke şeraitinin tarafeynce **(iki tarafca)** başka başka telâkki edildiğine şüphe kalmamıştır. Çünkü aynı maddede, cephede bulunan kıtaatın Suriye'de bulunmadığı telâkkisine karşı İngilizler bu geceki (5/6-11-34) raporla tafsilâtı arzedileceği veçhile Suriye kıtasında bulunuyor diye yedinci ordunun teslimini teklif etmişlerdir. İcabederse bildirileceği irade buyurulan Kilikya hududunu sormaktan maksadı âcizanem bu tarihî ismi ve bunun hududunu resmen kabul eden hükümeti seniyenin bu mıntakayı irae eden **(gösteren)** İngilizce atlasta (Kilikya) mıntakasının şarkında Suriye şimal hududunun Maraş şimalinden geçtiğini nazarı dikkate alıp almadığını anlatmaktı. Çünkü âcizlerine Adana ismi yerine Kilikya ismi tarihisini koyan İngiliz Hükümetinin Suriye hududunu da Kilikya şimal hududunun şarkına temdidinden ibaret kabul ettiğinde şüphe yoktur. Bu zan Irak hududunun, İngiliz kumandanı tarafından altıncı orduya gönderilen haritada, Siirt'ten geçtiğinin irae edilmiş olmasiyle de teeyyüt ediyor **(doğru çıkıyor).** İngilizlerin birkaç gündenberi İskenderiye'ye asker çıkarmaktan ve Halep'te milyonlarca erzak mevcut iken oradaki kuvvetlerini iaşe için erzak iddiharından bahsetmeleri de İskenderun'un Kilikya mıntıkasını gösteren haritada Suriye ve Kilikya hudutları üzerinde bulunuşundandır. Pek ciddi ve samimi olarak arzederim ki, mütareke şeraiti meyanında suitelâkkiyat ve tefehhümatı izale edecek tedabir ittihaz edilmedikçe **(bırakışma koşulları arasındaki yanlış anlamaları giderecek önlemler alınmadıkça)** orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine bo-

yun eğecek olursak İngilizlerin ihtirasatının **(güçlü isteklerinin)** önüne geçmeye imkân kalmıyacaktır.

Yıldırım Orduları Grubu
Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığına

Numara: 2735 — Harbiye'den 5/11/34 sonradan

Altıncı ordu kumandanlığına verilen emrin suretidir. "mütarekename mucibince İngiliz Irak ordusu kumandanlığının ne Musul'u işgale, ne de Irak'ı istediği gibi tefsire salâhiyettar **(yorumlamaya yetkili)** olmadığı, İskenderun'un İngilizler tarafından işgaline dair metni mütarekede bir kayıt bulunmadığı, Mondros'taki Visamiral Galtropa yazılmıştı. Müşarünileyhin ifadatına atfen mevrud **(gelen)** cevapta Musul ve diğer mevki hakkında bir daha böyle suitefehhümü **(ters anlayışa ulaştıran)** musil harekâtta bulunulmaması için İngiliz Orduları kumandanlarına emir verilmesinin hemen hemen Londra'ya bildirildiği iş'ar olunur. Binaenaleyh keyfiyetin sureti nazikânede İngiliz ordusu kumandanlarına tebliğiyle Londra'dan verilecek emre intizar eylemleri hususunun temini mütemennadır **(sağlanması dilenmektedir).**

Sadrazam ve Başkumandanlık
Erkânıharbiye Reisi
İZZET

Yıldırım Orduları Kumandanlığına

4/11/34 tarihli ve 650 numaralı rapora: Sadaret Konağı 11/34 "sonradan"

Mütarekename ahkâmınca İngilizlerin İskenderun'u işgale hak ve selahiyetleri yoksa da Halep civarındaki ordularını beslemek için İskendurun'dan istifade etmek istemeleri de muhik bir talep **(haklı bir istek)** mahiyetindedir. Mütarekenamede bir hayli mevadı tâdil ederek vaktin darlığına mebni bize yalnız şifahen izahat ve teminat verebilen, İngiliz murahhasının bu centilmenliğine mukabil bir cemile olmak ve Yunanistan'ın sahai faaliyete çıkarılmamasını temin ve teshil etmek **(sağlamak ve kolaylaştırmak)** üzere İskenderun limanında İngilizlerin erzak vesaire nakliyatı hususunda istifade ve İskenderun - Halep yolunu tamir edebilmelerine müsaade ve bu bapta ordunun vaziyetince de bir mahzur görmüyorum. Bu limandan ve yoldan istifadelerini temin etmekle İskenderun liman ve şehrini kendilerine terketmiş olmuyoruz. Liman ve şehir, yine bizde kalacak, hükümeti askeriye ve mülkiyemiz (?...) her şeyimiz yine yerli yerinde bulunacak. Onlar yalnız limandan ve yoldan sırf bir misafir sıfatiyle istifade edebileceklerdir.

Keyfiyetin tarafı âlinizden Suriye ordusu kumandanlığına iblâğı mütemennadır.

Sadrazam ve Başkumandanlık
Erkânıharbiye Reisi
İZZET

Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyaseti Celilesine

Adana
6/11/34

No: 579: Tehir eden idam olunur.

Altı saat fasıla ile alınan biri açık diğeri şifreli 5/11/34 tarihli iki kıta telgrafnamei samî muhteviyatını ve şifreli olanının da münderecatını tatbik için tavakkuf ve teemmüle **(duraksamaya ve düşünmeye)** lüzum gördüğümü itiraf ederim.

İngilizlerin Halep civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan istifade etmek istemeleri muhik **(haklı)** değildir. Çünkü İngilizlerin eline geçmiş bulunan Halep vilâyetinde nefsi Halep şehrinde milyonlarca erzak olduktan başka mütareke şartnamesinin 21 inci maddesine nazaran filhakika Halep'teki İngiliz ordusuna iaşece muavenet etmek lâzım gelirse pek çok erzaka malik bulunan Kilis ve Antep havalisinden tertibat ve tedabiri mahsusa ile **(özel önlemlerle)** erzak satılabilir. Zâtı samilerini temin ederim ki maksat Halep'teki İngiliz ordusunu iaşe etmek olmayıp İskenderun'u işgal ve İskenderun - Kırıkhan - Katma yoluyla hareket ederek Antakya - Diricemal - Ahterin hattında bulunan yedinci ordunun hattı ricatini kesmek ve bu orduyu altıncı orduya Musul'da yapıldığı gibi teslimden içtinap edilemiyecek **(kaçınılamayacak)** bir vaziyete sokmaktır.

İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün İslâhiye'de faaliyete geçirmiş olmaları da bu zanna kuvvet verecek mahiyettedir.

İngiliz murahhasının centilmenliğini ve buna mukabil bu tarzda cemile ibrazını idrâk ve takdir nezaketinden muarra bulunduğumu arzederim.

Yunanistan'ın sahai faaliyete çıkarılmasını temin için İngilizler'in İskenderun ve İskenderun - Halep yolu üzerinde birleşmelerindeki münasebeti mantıkıyeyi anlıyamadığım gibi bu hususta müsamahayı da bilâkis pek mahzurlu görüyorum.

Binaenaleyh keyfiyetin tarafı devletlerinden İngiliz Suriye ordusu kumandanına tebliğine delâletten mâruzum. İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker ihracına teşebbüs edecek İngilizlere ateşle mümanaat edilmesini **(direnilmesini)** ve yedinci orduya, elyevm bulunulan hattâ gayet zayıf bir ileri karakol tertibatı bırakarak kısmı küllisini Katma - İslâhiye istikametinde bittahrik **(hareketle)** Kilikya hududu içersine girmesini emrettim.

İngilizlerin iğfalkâr muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden ziyade muhik gösterecek ve buna mukabil cemile ibrazını mutazammın olacak evamiri **(emirleri)** hüsnü tatbika yaradılışım müsait olmadığından ve halbuki Başkumandanlık Erkâniharbiye Riyaseti Celilesinin içtihadına tatbiki harekât etmediğim takdirde bir çok ittihamat **(suçlamalar)** altında kalmaklığım tabiî bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tâyin buyuracağınız zatın sürati emir ve tebliğini hassatan istirham ederim.

Yıldırım Ordular Grubu
Kumandanı
MUSTAFA KEMAL

Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına

Harbiye
6/11/34

C. 781 ve 782 şifreye:

1- İskenderun'a çıkacaklara karşı tarafımızdan silah istimalinin emir verilmiş olması devletin siyasetine ve memleketin menafiine katiyen mugayir **(çıkarlarına kesinlikle aykırı)** olduğundan bu yanlış emrin derhal tashih olunması tavsiye olunur. Mütareke şeraitinin sui tefsirinden ve sui tatbik ve muhtelif tabirattan mütehassıl müşkülatta görülmüştür. Mütarekenamede bu gayri müsait ahkâmı kabul ettiren gaflet değil, kati mağlûbiyetimizdir. Devlet vaziyeti hazıranın mütehammil olduğu teşebbüsatı siyasiyede bulunmakta ve muvaffakiyet memul etmektedir. Şurası samimen ifade olunur ki, bu nazik zamanda devletin atisine tesiri küllisi olan harekât ve münasebatın cephede tarafımızdan ifası ziyadesiyle mucibi emniyet olacağına şüphe yoktur. Bununla beraber nazik olan vaziyeti hazırada ahvalin münakaşa ve teahhurata **(ertelemeye)** tahammülü olmayıp ordulara tarafımızdan verilen talimatlar kati surette vacibülittibadır **(uyulması zorunludur)** ve grubun lağvı emri kabili icradır. Alıkonulması münasip görülen karargâhla yedinci ordu karargâhı unvanı ita ve fazla olanlar ilga olunur. Gruptaki müfettişlerin vesair zevatın yedinci ordu unvanıyla dahi hakla mükteseb leri mahfuz **(kazanılmış hakları saklı)** olduğundan iş zamanında hizmetten istinkâf etmeleri gayri memuldür **(kaçınmaları düşünülmemekted r).**

Sadrazam
Ahmet İzzet

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Hazretlerine

Adana'dan
7.11.34

C: Şifreli iki maruzatıma cevap olan 6.11.34 tarihli şifreye

1- İskenderun'a çıkacaklara karşı silah istimali hakkında verdiğim ve 5.11.34 tarihli mahrem **(gizli)** emrin maddei mahsusasını aynen arzediyorum.

(İngilizler'in muhtelif bahanelerle İskenderun'a asker çıkararak yedinci ordu kıtaatını müşkül vaziyete sokmak istediklerini anlıyorum. Buna meydan vermemek için üçüncü kolordu İskenderun'a kuvvet ihracını, yirminci kolordu için birinci maddede zikredilen harekât hitam buluncaya **(sonuçlanıncaya)** kadar icabederse ateşle meneyliyecektir.) Mezkûr birinci madde ise yirminci kolordu kısmı küllisinin (Katma-Subaşı) hattının şimaline geçmesine aittir.

Bu hareket hitam bulmuş olduğundan silah istimali hakkındaki emrin de zamanı tatbiki geçmiştir. Maahaza iradei fahimaneleri üzerine oradaki kumandana yeniden talimatı mahsusa verilmiştir:

2- Dünün mirası seyyiatı olan bugünkü gayri müsait vaziyetten devletimizi tahlis **(kurtarma)** hususunda muvaffakiyet memul olan teşebbüsatı siyasiyede mazharı eltafı sübbaniye olmalarına Cenabı Hak'dan bütün ruhumla tazarru ederim **(yalvarırım).** Cephedeki harekât ve münasebatın tarafı aciziden ifasında izhar buyurulan samimiyete şüphe etmem ve bu samimiyet ve teveccühü itimadımın dere-

cesi memleket tahlisi hususunda uhdei âcizaneme muhavvel vazaifin tatbiki fiiliyatında sübut bulacaktır.

3- Vaziyeti hazıradaki nezaketi bütün mahiyetiyle ve pek bariz bir surette takdir edebileceğime emniyeti fahimanelerinin zevali kadar acizlerine mucibi teessür bir şey olamaz. İfayı vazifede mutlaka selameti memleketi istihdaf eden tarzı icra etmek ve bunun istilzam eylediği bazı gûna istirhamatımın ve sebebi teahhurat mahiyetinde telakkiye uğramamasını hassaten **(gecikme sebebi olarak alınmamasını özellikle)** rica ederim.

4- Grup karargâhının yedinci ordu karargâhı vaziyetini almasıyla yeni teşkilat hakkındaki iradei fahimanelerine yedinci ve ikinci ordular karargâhları lağvedilerek yalnız grup karargâhının, ibkası **(bırakılması)** hakkındaki maruzatım tamamen tetabuk eylemiştir **(uygun düşmüştür).** Aradaki fark lafızdan ibaret kalmıştır. Yıldırım Grup namı sair bilcümle esbap ve mütaleattan sarfı nazarla beraber elyevm tahtı kumandamda bulunan kıtaat ve her türlü enkazının maziye ait birçok girift muamelatile tamamen vakti hazara geçilinceye kadar Yıldırım Grubu ile kat'ı alaka etmesinde şimdilik birçok müşkülat vardır. Yedinci ordu dahi evvel ve ahır ilgaya mahkûm bulunduğundan bunun şimdiden lağvıyla atiyen dahi bir namı tarihi olarak her hangi bir kumandanlığa tevcih suretiyle mahfuz kalabilecek ve bir gün de manevi tesiri büyük olan (Yıldırım Orduları Grubu) unvanının Yıldırım Grubu şeklinde muhafazasına müsaadei celilelerini istirham eylerim.

Mustafa Kemal

Yedinci Ordu Kumandanlığına

8.11.34 No: 24

Bugün Britanya hükümetinden aldığı emre tevfikan Visamiral Galtrop, İskenderun şehrinde General Allembi tarafından bildirilecek müddet zarfında teslimini talep ve aksi takdirde mezkûr generalin şehri cebren işgal edeceğini İskenderun'da kıta kumandanımıza evamir ve talimatı seria itasını yazıp bu bapta mütarekenamenin yedinci, onuncu, on birinci maddeleriyle beyan olunup şehri teslim teklifine hak ve selahiyeti olduğu ve harbe devamdan sureti mutlakada aciz bulunduğumuz bir emri âşikâr ve İskenderun şehri için güç hal ile akdine muvaffak olduğumuz mütarekenin feshedileceği derkâr olmakla müracaat vukuunda şehrin tahliye ve teslim olunması zımmında icap edenlere tebligatı serian ifası lazımdır.

İskenderun limanından ve Halep şosasından istifade edebilecekleri teklif edilmiş iken böyle dehşetli bir cevaba maruz kalmaklığımızın İskenderun kumandanına düveli itilafiyenin ilk müracaatlarında tarafımızdan sert ve barit **(soğuk)** bir cevap almalarının dahli küllisi olduğu kaviyyen melhuz olduğundan ibrazi fütur etmemek şartıyla bu aczimizin nazarı dikkatte bulundurulması ve akval ve ef'alimizin **(söz ve hareketlerimizin)** buna tatbik edilmesi selameti memleket için elzemdir.

Sadrıazamlık ve Başkumandanlık
Erkânıharbiye Reisi
Ahmet İzzet

Sadrıazam İzzet Paşa Hazretlerine

Adana
8.11.34

İskenderun şehrinin İngilizlere teslimi hakkındaki 8.11.34 tarihli emri samileri alındı. İskenderun limanından ve Halep şosasından istifade edebilecekleri hakkında itilafiyunun vuku bulan ilk müracaatlarına tarafımızdan sert ve barit bir cevap verilmiş olduğu hakkındaki zehabı devletlerinin sebebi tevellüdü anlaşılmamıştır.

Muhtelif sebep ve bahanelerle İngilizlerin İskenderunu işgal için vukubulan ilk ve son müracaatlarına oradaki kumandan tarafından verdiğimiz talimata tevfikan ita olunan cevap pek ziyade nazikâne ve hükümeti seniyenin bize tebliğ eylediği mütareke şartnamesi münderecatına ve zatı devletlerinin evamirine tamamen mutabık olduğu gruçça vesaika müsteniden iddia olunur. Bu bapta sert ve barid cevap alındığı Britanya hükümetinin murahhasları tarafından dahi söylenmiş olduğuna bir kayıt ve işaret yoktur. Binaenaleyh İngilizlerin dehşetli bulduğumuz en son cevaplarının esbabını başka yerde aramak lazımdır ve bittedriç **(azar azar)** bütün memleketi istilaya kadar varacak olan böyle dehşetli cevapların tekrarına şüphe olmadığından arzettiğim esbabın derin düşüncelerle nazarı muhakemeye alınması lüzumunun arzını vazife addederim.

Halep'te bulunan İngiliz kumandanı istifade etmelerini talep ettikleri İskenderun - Halep şosasını tahtı emniyette **(güvenlikte)** bulundurabilmek için kıtaatımızın (Kilis-

Payas) hattının şimaline alınmasını İngiliz başkumandanlığının İstanbul'a teklif ettiğini ve vakit ziyaına **(zaman kaybına)** mahal kalmamak üzere Halep-İskenderun şosasının şimdiden keşfine müsaade olunması lüzumunu bildirmiştir.

Altıncı ordu kumandanlığının 7.11.34 tarihli raporu da bittabi manzuru devletleri buyurulmuştur. Bu rapor muhteviyatına nazaran İngilizler'in (Nusaybin-Cerablus-Halep) simendiferlerini işgale işaret olan ve İngiliz ordusu başkumandanının Musul'un derakap terki ve aksi takdirde cebren gireceği hakkındaki teklifi ne suretle tefsir olunacaktır. Görülüyor ki, meselenin tarafımızdan İngiliz murahhaslarına karşı vuku bulduğu zannolunan bürudete hamline mahal **(soğukluğa bağlanmasına yer)** yoktur.

Mütaleai mesrudeden maksadı **(Belirttiğim görüşlerdeki amacım)** acizanem şudur: Her ne sebebe binaen olursa olsun, İngilizlerle aktedilen mütarekenin imza tahtına giren şekli mazbutu devleti Osmaniyenin sıyanet ve selâmeti kâfi mana ve mahiyette değildir. Mevaddı mezkûrenin mühim ve şâmil medlûllerinin bir an evvel tesbiti lazımdır. Yoksa İngilizler'in tekâlifine bugüne kadar olduğu tarzda mukabelede devam edildiği takdirde bugün (Payas-Kilis) hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizler tarafından yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasının ve daha sonra Konya-İzmir hattının lüzumu işgali tekalifinin biribirini vely edeceğine ve binnetice ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idaresi ve hatta heyeti vükelâyı Osmaniyenin Britanya hükümeti tarafından lüzumu intihabı gibi tekâlifin karşısında da kalmak müstebad değildir. Acz ve zaafı-

mızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tayin ve tahdit etmek lazım geleceği kanaatini muhafaza ederdim. Yoksa Almanya ile müttefikken sonuna kadar devam etmek halinde büsbütün münhezim olduğuna nazaran İngilizler'in istihsal ile bulabilecekleri neticeyi onlara kendi muavenetimizle bahşetmek tarihte Osmanlılık için ve bilhassa hükümeti hazıramız için pek kara bir sahife vücuda getirir.

Şayet hükümeti seniyyece İngilizlerle ciddiyet ve samimiyetine itimat olunabilecek bir ittifakı hafi **(gizli anlaşma)** yapılmış ve yapılması ihtimali kavi derecesinde bulunmuş ise bu hususun mechulümüz kalması bittabi yanlış muhakemata sevkedebileceğinden mümkünse bu bapta imaen olsun tenvir edilmekliği istirdam ederim. Akıbeti vatanla endişenâk olmaktan mütevellit **(vatanın geleceği için endişelenmekten doğan)** ve samimi olduğuna şüphe edilememek lazım gelen işbu mütealatımın münakaşa mahiyetinde telakkisine temayül buyurulmamasını hassaten rica ederim. Bilhassa zatı samilerine anlaşıldığına kani bulunduğum ve icap edenlere arz ve iblâğını selameti memleket icabı kabul ettiğim içtihadatıma tebaiyetten men'i nefşe kadir değilim Mustafa Kemal

- Benim mütaleatım ve bu mütalealarımı tevsik için size tevdi ettiğim vesikalar okunduktan sonra bütün Türk milletini bilhassa Türk münevverlerini vicdani ve fikri bir mülahazaya davet etmek isterim. Hatırat diye size naklettiğim bu hikâyelerin, zamanımıza kadar bir takım ricalin hatırat neşretmek sevdasına mümasil bir temayülden **(benzer bir eğilimden)** doğmuş olduğunu zannetmezsiniz. Eğer

ben bu hakikatleri size söylüyorsam ve milletimize iblağ ediyorsam, elbette bundan büsbütün başka bir maksadım vardır. Bu maksat ne olabilir? Bunu ben burada izah edemem. Fakat benim tasavvurlarımı, düşüncelerimi samimi olarak nakleden bu yazılar okunduktan sonra şüphe etmem ki, milletim kendi kendine vaziyeti mütalâa ve muhakeme etmek için lüzumlu vesikalara malik bulunacaktır.

Eğer bahsettiğim zihniyette olanların dünyadan ne kadar anlamadıklarını hadisat ispat etmemiş olaydı, benim bu sözlerimin hakikatini müşkül anlaşılabilir diye bir zaman daha teenniye lüzum görürdüm. Fakat zannediyorum ki, bu gibi teennilere benim tarafımdan değil, fakat Türk milleti tarafından da artık hiç de lüzum ve ihtiyaç kalmamıştır.

İSTANBUL'A DÖNÜŞ

Atatürk artık İstanbul'a dönmüştür.

- Bir gün İzzet Paşa tarafından makine başına davet olundum. Müşarünileyh kabineden istifa ettiklerini bildirdikten sonra, benim İstanbul'da bulunmaklığım münasip olacağını söyledi. Ben bu iymadan İstanbul'da buhranlı vaziyetler cereyan ettiğini anlayarak, zaten kumanda ettiğim grup da lağvedilmiş olduğundan İstanbul'a hareket ettim.

Hatıramda yanılmıyorsam, İzzet Paşa ile ilk defa henüz terketmemiş olduğu, Fuat Paşa türbesi karşısında Sadaret Konağı'nda görüştük. İzzet Paşa kabineden niçin çekildiklerini izah etti. Bu nihayet bir izzetinefis meselesiydi.

Ben çekilmiş olmalarını doğru bulmadım; kendisine Sadaret tevcih olunan Tevfik Paşa kabinesini teşekkül ettirmemek ve tekrar İzzet Paşa riyasetinde yeni bir kabine teşkil etmek lüzumuna kani olduğunu bildirdim. Vaziyet münakaşa olunarak, teklifim kabul edildi. Hatta yeni bir kabine listesi de yapıldı. Esaslı bir noktayı atladım galiba, ben İstanbul'a geldiğim zaman artık harp kabinesi ricali mühimmesi **(önemli kişileri)** Enver, Talat ve Cemal Paşalar orada değildiler.

Sadaret Konağı'nda verilen karardan sonra, herbirimiz bir türlü çalışmaya başladık. İlk hedef kabineyi iskat etmek olduğuna nazaran, ben derhal Meclisi Mebusan'la temas aradım. Öteden beri arkadaşım olan mebuslarla konuştum. Noktai nazarımı onlara izah ettim ve beni daha büyük mebus kitleleriyle temasa getirmelerini kendilerinden

rica ettim. Bu arkadaşların delâletiyle, ilk defa olarak sivil kıyafetle, Fındıklı'daki Meclisi Mebusan binasına gittim.

O günlerde Tevfik Paşa kabinesine itimat mevzubahisti. Ben ademi itimat **(güvensizlik)** reyi verilmesi fikrinde idim. İşte Meclisi Mebusan binasına girdiğim gün, itimat meselesinin Meclis'te reye vazolunacağı gündü. Kanaatimi mümkün olduğu kadar süratle, tanıdığım veya orada bana tanıtılan mebuslara izaha çalışıyordum. Bir kısım mebuslarda şu tereddüt vardı: "Eğer ademi itimat reyi verecek olursak Meclisi dağıtacaklardır. Fakat Tevfik Paşa kabinesine itimat reyi verip biraz zaman kazanarak, bu esnada belki faydalı işler görmek mümkün olur."

Ben ise Meclis'in zaten behemehal dağıtılacağına kanidim ve dağıtacak olan da yeni sadrazamdı. Bu kararı tatbik için bittabi evvela Meclis'in itimadını alarak makamı sadareti usulü dairesinde işgal etmesi lazımdı. Bunu temin ettikten sonra bazı zevatın düşündüğünün aksine olarak hiç bir zaman ve fırsat vermeksizin, Meclisi dağıtacağına şüphe yoktu. O halde netice madem ki bu olacaktı, kabineye ademi itimat reyi vererek ve bunu tekerrür ettirerek **(tekrarlayarak)** zaman kazanmak daha muvafıktı. İşte belki bu kazanılacak zaman zarfında tekrar İzzet Paşa riyasetinde bir kabine vücuda getirmek esbab ve şeraitini hazırlayabilirdik. Meclis salonlarında, koridorlarda, ayak üstü, ani mantıklarla yapılan bu münakaşalar şöyle bir netice verdi: Mühim bir kısım mebuslar salonlardan birine toplandılar ve beni de oraya davet ederek, heyeti umumiyeye izahat vermekliğimi teklif ettiler. Vaziyeti, içinde bulundukları şeraiti ve yapılması lazım gelen hareketi muktedir olduğum kadar

kendilerine izah ettim. Behemehal kabineye ademi itimat reyi vermelerini tavsiye ettim.

Teklifim orada hazır bulunanlarca kabul olundu ve muvaffak olacakları kati ümitlerini söyleyerek bulunduğumuz salondan çıkıp Meclis Reisinin içtima işaretine şitap ettiler **(toplantı çağrısına uydular).**

Ben bir locada karar neticesini bekliyordum. İsimler okunarak reyler soruldu. Tasnif olundu ve kürsüden netice Heyeti Umumiyeye bildirildi. Tevfik Paşa kabinesi ekseriyetle itimada mazhar olmuştu!

Ne yalan söyleyeyim. Biraz mütehayyir kaldım. Benim teklifimi kabul ettiklerini söyleyen mebus adedi istisgar olunacak **(küçümsenecek)** gibi değildi. Bahusus bunlar arasında sözlerinin ve mevkilerinin çok nafiz olduğu zannını verenler de vardı. Fakat şüphesiz Meclis hissiyatının bir an içinde bin renk alabilecek mahiyette olduğundan daima uzak kalan benim gibi bir askerin hayretine taaccüp edilmez. Bu acayip fikirler ve hisler mecmuasından çıkmak için fazla beklemedim. Derhal Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın sarayını terkettim. Evime döner dönmez, saraya telefon ederek Vahdettin'den mülakat istedim. Onunla hemen bir mülâkatta bulunmayı faydalı buluyordum.

Maksadım kendisiyle açık görüşmek, tedbir olarak düşündüğümü açık söylemek ve bu tedbirin tatbikindeki zarureti izah etmekti. Padişahı tasavvur ettiğimiz teşebbüse ikna edebileceğimi zannediyordum. Mülâkat talebi için, vazifesi itibarıyla, delâlette bulunan Naci Beye (Naci Paşa) maksadımı iyma ettim. Naci Bey'in bu mülâkatın o gün veya ertesi gün olması için çok çalıştığına eminim. Fakat

kafasında gizli bir kararı şeytani bir surette saklayan Vahdettin, saffet ve samimiyet gösteren aldatıcı tavrıyla, önümüzdeki cuma günü selamlıkta hazır bulunmaklığımı ve orada benimle görüşeceğini bildirdi. Cumaya çok gün vardı. Maamafih yapılacak başka bir şey de yoktu.

- Cuma selamlığına gittim; namazdan sonra oradaki salona davet eden Vahdettin'le, hariçte dinleyenler tarafından çok uzun olarak tefsir edilmiş, bir mülâkatta bulunduk. Hakikaten mülâkat, zaman itibarıyla çok devam etti. Lakin teatisi itibarıyla pek kısa olmuştur. Ben, tahmin edebileceğiniz zemin üzerinde onu tenvir ve ikaz için mukaddeme yaparken, o çok mahirane bir tarzda izahatıma tekaddüm etti. Dedi ki:

- Ordunun kumandan ve zabitleri eminim ki, seni çok severler, bana teminat verir misin ki, onlardan bana bir fenalık gelmiyecektir.

Birdenbire böyle bir sualin maksat ve manasına intikal edemedim. Sordum:

- Ordu tarafından aleyhinizde harekete ait malûmat ve mahsusatınız mı var, efendim?

Gözlerini kapadı. Müspet veya menfi cevap vermedi, aynı suali tekrar etti. Cevap verdim:

- Vakıa, ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu, buradaki ahvali yakından bilmiyorum, fakat ordu rüesa ve zabitanının Zatı Şahanenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini zannetmiyorum. Onun için temin ederim ki, hiçbir fenalığa intizar buyurmayınız.

Çok müphem bir tarzda ilave etti:

- Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından.

Son cümle, bende bir şüphe uyandırdı, demek ki, yarın padişahın öyle bir hareket yapmak ihtimali vardır ki, ordu vatanperver kumandan ve zabitleri müteessir olabilirler. Zatı şahane beni iğfal ederek, vasıtamla onlardan emin olmak istiyor, fakat bu düşüncemi kendisine nasıl izah edebilirdim ve böyle bir izahta bulunmak kendim için ve maksat için faydalı olur muydu?

Karşımdaki adam kararını çoktan vermiş görünüyordu, biz ise bu kararın ne olduğunu anlayamayan veya anlamak istemiyen kimselerle temasta kalmış, mukabil hiç bir tedbir almaya zaman ve fırsat bulamamış vaziyette idik. Padişah gözlerini açarken ayağa kalktı ve şu sözlerle mülakata nihayet verdi.

- Siz akıllı bir kumandansınız, arkadaşlarınızı tenvir ve teskin edeceğinizden eminim.

Çok ümitsiz ve müteessir, fakat teessürümün hakiki sebebini dahi anlayamamış halde Vahdettin'in salonundan çıktım.

Dışarıda bir saati mütecaviz **(aşan)** zamandan beri kapılarda, koridorlarda, şurada burada ayakta bekleyen birçok rical vesairenin bu uzun mülakattan bezgin ve yorgun fakat biraz manidar nazarlarla bana bakmakta olduklarını hissettim. İtiraf ederim ki, o anda bu nazarların manalarını anlayamamıştım. Ancak bir iki gün sonra artık her sırrı öğrenmiştim. Bu geçen günler zarfında ne olmuştu, onu cümleniz bilirsiniz. Meclisi Mebusan feshedilmişti!

Sonraları işittim ki, güya o uzun mülakatta Padişah Meclisi Mebusanı dağıtmak lüzumu üzerinde benimle müdavelei efkâr etmiştir. Ve ben kendisini tasvip ederek ordu-

nun aynı fikirde olduğunu söylemişimdir ve kendimle arkadaşlarım namına ona söz vermişimdir. Artık böyle dedikodulara ehemmiyet verecek halde değildim, müteessirdim. İzzet Paşa ve bazı rüfeka **(arkadaşlar)** ile Sadaret konağında verdiğimiz karar çoktan suya düşmüştü.

Şişli'deki evimde yeni vaziyeti mülahaza ediyordum. İstanbul sokakları itilaf devletlerinin süngülü askerleriyle dolmuştu. Boğaziçi, toplarını sağa sola çeviren düşman zırhlılarıyla, lacivert sularını göstermiyecek kadar örtülüydü. Herkes ancak pek zaruri ihtiyaçları için evlerinden çıkabiliyor, sokaklarda hatır ve hayale gelmeyen hakaretlere uğramamak için caddelerin duvar diplerinden büzülerek eğilerek ve korkarak yürüyebiliyorlardı. Bütün ihtiyatlara rağmen yine bin türlü feci tecavüz sahneleri eksik değildi. Koskoca İstanbul ve koskoca İstanbul'un yüzbinlerce halkı sesleri kısılmış bir halde idi.

İstanbul ufuklarında yükselen şeyler, yalnız düşman sesleri, düşman hakaretleri, düşman bayrak ve süngüleriydi.

Şayanı hayrettir. Artık adi bir mendil gibi ayak altında çiğnenen bu muhitte hâlâ bir saltanat, bir hükümet, bir varlık farzedenler vardı.

MÜTAREKE

Şimdiye kadar Atatürk'ün ağzından nakletmiş olduğum hatıraların son kısmında görüldüğü üzere, İzzet Paşa sadrazam olduğu vakit Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Mondros mütarekesinin, bilhassa askeri işgallere alabildiğine hak veren maddelerini daha fazla vuzuhlandırmak, **(açık hale getirmek)** bu mütarekenin "kayıtsız ve şartsız teslim" karakterini hafifletmek, ve bunlar temin olunmadıkça seferber orduyu terhis etmemek fikrinde idi. Bundan başka, kabine değişikliği olduğu vakit, kendisinin Harbiye Nazırlığı'na getirilmesini istemiştir. Sadrazam İzzet Paşa mütareke şartları hakkındaki tenkidlerini dikkate almadıktan başka, Harbiye Nazırlığı için, "badessulh refakatimiz eltaf-ı sübbaniyeden memuldür!" cevabını verdi.

İskenderun'a asker çıkarılmasını silahla menetmek hakkında emir vermiş olmasından da, Mustafa Kemal Paşa ile kabine arasında anlaşmazlık çıktı.

Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nazırlığı'nı niçin istemiş olduğunu şöyle izah eder:

- Ben sulhun çabuk gelmiyeceğini biliyorum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte bu sıralarda vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim kanaatında idim.

İstanbul'a niçin ve nasıl hareket etmiş olduğunu gene kendisinden dinleyelim:

- Bir gün İzzet Paşa beni makine başına çağırdı, kabinenin istifa ettiğini söyleyerek İstanbul'da bulunmaklığım

münasip olacağını söyledi. Ben bundan payitahtta ahvalin karıştığı manasını çıkardım. Kumanda ettiğim ordular grubu da kaldırılmış olduğu için, İstanbul'a hareket ettim.

İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, izzet Paşa ile, Fuat Paşa türbesi karşısındaki konağında buluştu. İzzet Paşa istifa sebeplerini anlattı. Mustafa Kemal Paşa, nihayet bir haysiyet meselesi yüzünden, böyle zamanda hükümeti bırakmak doğru olmadığı fikrinde idi. ona göre sadrazamlık makamına çağrılan Tevfik Paşa kabinesini düşürmek ve yeniden bir İzzet Paşa kabinesi kurulmak lazımdı. Orada bulunanlar bu teklifi kabul ettiler, hatta yeni bir kabine listesi bile yaptılar ve her biri türlü çalışmaya koyuldular.

Mustafa Kemal Paşa, önce eskiden arkadaşlık ettiği bütün mebuslarla, kabineyi nasıl düşürecekleri hakkında konuştu. Bu arkadaşlar, teklif üzerine, kendisini başka mebuslarla da tanıştırmak istediklerinden ömründe ilk defa, Fındıklı'daki Meclis Sarayı'na gitti. Haftanın münakaşa mevzuu, Tevfik Paşa kabinesine itimat reyi verip vermemekti, itimat o gün reye konacaktı:

- Kanaatim, itimat reyi verilmemesi idi. Eski tanıdığım veya o gün tanıştığım mebuslara bu kanaatimi kabul ettirmeye çalıştım. Bir kısım mebuslar şu fikirde idi ki, eğer itimat reyi verilmezse, meclis dağıtılacaktı; eğer böyle yapılmazsa, biraz vakit kazanmak ve bazı faydalı işler görmek mümkün olabilecekti. Ben ise meclisin dağıtılacağından şüphe etmiyordum. Yeni sadrazam bunu yapabilmek için, itimat reyi almalı idi. Vakit kazanmak için de, bilakis itimat reyi vermemek ve bunda ısrar etmek, arada da yeni bir İzzet Paşa kabinesi kurulma çarelerini aramak daha doğru idi.

Hatta bir takım mebuslar hususi bir toplantı yaparak, Mustafa Kemal Paşa ile daha etraflı bir münakaşada bulundular. Öyle sanıyordu ki, teklifi kabul edilmiştir ve Tevfik Paşa kabinesine itimat edilmiyecektir. Mebuslar toplantı salonuna girerken, oda locaya çıktı. Herkes reyini verdi, tasnif işi bitti ve reis, Tevfik Paşa kabinesinin ekseriyet kazandığını tebliğ etti.

Meclis'ten çıkınca, Almanya seyahatindeki tanışıklığa güvenerek saraya telefon etti. Vahdettin'in kendisini kabul etmesini rica etti. Maksadı padişahla açık konuşmak, tedbir diye düşündüğünü açık söylemekti. Bu ricasını bildirecek zat, hocası Naci Beydi (Mebus General Naci Eldeniz) kendisine maksadını iyma bile etti:

- Naci Bey'in o gün veya ertesi gün için bir mülâkat almaya elinden geldiği kadar çalıştığında şüphe yoktu. Fakat kafasındaki kararını gizleyen Vahdettin, saflıktan gelerek, önümüzdeki cuma selamlığına gelmekliğimi ve benimle orada konuşacağını tebliğ etti. Cumaya birkaç gün vardı. Beklemekten başka ne yapabilirdim? Cuma günü selamlığa gittim ve dışarda bekleyenlerce hayli tefsire uğrayan mülakatta bulundum. Konuşma uzun sürdü. Ancak konuştuklarımız çok kısa idi. Ben sözüme başlangıç ararken, padişah beni önledi, dedi ki: "- Bilirim ki ordunun zabitleri ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebilir misiniz ki onlardan bana bir fenalık gelmiyecektir." Böyle bir sualin sebebi ne olduğunu hemen kavrayamadım. "- Orduya ait bazı malûmat mı var, efendim?" diye sordum. Gözlerini kapadı, ne evet, ne hayır, dedi, yalnız sualini bir daha tekrar etti. "- Gerçi, dedim, ben İstanbul'a geleli birkaç

gün var. Buradaki vaziyeti tamamiyle bilmiyorum. Yalnız ordu kumandan ve zabitlerinde zatı-şahanenize karşı bir cereyan olması için sebep görmüyorum." Anlaşılmaz bir tavırla ilave etti: "- Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından..." Bu son cümle beni şüpheye düşürdü. Demek yarın Padişah öyle bir hareket yapabilir ki, ordunun vatanını seven kumanda ve zabit heyeti bundan müteessir olabilir. Padişahın verilmiş bir kararı olmalı idi. Biz ise bu kararın ne olduğunu bilmeyen veya anlamak istemeyen kimselerle konuşuyorduk. Zatı-şahane gözlerini açarken ayağa kalktı, şu sözlerle mülâkata son verdi: "- Siz akıllı bir kumandansınız. Tecrübesiz arkadaşlarınızı tenvir edeceğinizden eminim."

Meclis feshedilmiştir. Hatta o zamanlar şu rivayet de çıkarılmış: Padişah bu fesih işi için Mustafa Kemal'e danışmış, o da hem doğru olduğunu söylemiş, hem de ordunun kendi fikrinde olduğunu bildirmiş.

Şişli'deki evine çekildi. İstanbul sokakları İtilâf askerleri ile dolu idi. "Boğaziçi, toplarını sağa sola çeviren düşman zırhlılarından lâcivert suları görünemeyecek kadar örtülü idi." Birçok hisli vatandaşlar ancak ekmek ve erzak almak için evlerinden çıkabiliyor, onlar da hakaret görmemek için, duvar diplerinden büzülerek ve eğilerek, geçiyordu: "Koskoca İstanbul ve şehirde yaşayan yüzbinlerce halk adeta sesleri kısılmış bir halde idi."

Bir gün Akaretler'de anasının evinde iken, kapıyı İtalyan askerlerinin zorlamış olduğunu haber verdiler. Aşağı indi, kim olduğunu haber vererek yukarı çıkmamalarını istedi. Mustafa Kemal'in pek sinirli olduğunu gören zabit:

"- Biz böyle emir aldık, yerine getirmeye mecburuz!" dedi.

- Size bu emri veren kimdir?

- Kumandanımız!

- Evimden çıkmanız için ne yapayım?

- Kumandanımızdan bir emir getirmelisiniz!

- O halde, dedim, bu emri almaya çalışırım. O zamana kadar siz de olduğunuz yerde kalınız.

Zabit nazik davrandı; Evde telefon olmadığı için, Mustafa Kemal bir köşe yukarda oturan Diyarbekirli Kâzım Paşa'nın apartımanına koştu. İtalyan mümessilliğini aradı, telefona gelen zata başına geleni hikâye etti, bir müddet sonra kendisine şu cevabı verdiler: "- Afedersiniz, mutlaka bir yanlışlık olmalı. Askerlerin başındaki zabiti telefona çağırırsanız emir verilecektir." Zabit geldi, konuştular ve evi zorlamaktan vazgeçtiler.

Bundan başka ertesi gün kendisine Şişli bölgesi İtalyan kumandanının arkası yazılarla dolu bir kartını getirdiler. Bu yazılar şunu diyormuş:

"Bu eve, kimse tecavüz edemez."

Birkaç gün sonra bu sefer İtalyan olmayan bir müfreze eve geliyor. Mustafa Kemal orada yoktur... Kartı göstermişler. Askerlerin başındaki zabit, yırtmış ve bütün evi aramış.

- Bütün bunları mütareke ile beraber İstanbul'un ne hale geldiğini gözlerimizde bir daha canlandırmak için anlatıyorum.

TERTİPLER

Artık Mustafa Kemal, birçok tanıdıklarını ve bildiklerini arayarak, yahut kendini arayanlarla buluşarak, sıkı temaslara girişiyor. Ne saray, ne de hükumetten ümit kalmıştır ve bu gidişle, vatanın hayrına herhangi bir barış elde etmek imkanı da yoktur.

- Eski arkadaşım Fethi Beyle (Fethi Okyar) günler ve gecelerce dertleştim. Benim evimde veya onun apartmanında konuşuyor ve birbirimize aynı şeyi soruyorduk: Ne yapılabilir? Temas ettiklerim arasında eski İttihatçılardan, yahut, İtilâfçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan birçok kimseler vardı. Her biri ile büsbütün başka türlü görüşüyordum. Bunlar dışında pek samimi ve mahrem bir temasım da İsmet Bey'le olmuştur (İsmet İnönü).

"Bir gün Fethi Bey ve dört müşterek arkadaşla birlikte, bir hayali münakaşadan sonra, ihtilâlci bir komite kurmaya karar verdik ve ihtilâlci tedbirler düşünmeye başladık: Padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir hükümet teşkil ederek daha azimli hareketlere başvurmak gibi. Başka bir gün bizim Şişli'deki evde toplantımız nihayet bulduktan sonra dört kişiden biri dedi ki: "Arkadaşlar, ben çok düşündüm. Namusumla söz veririm ki, sırrınız gizli kalacaktır, fakat komitede çalışmaya devam etmeyeceğim." Hepimiz hayret içinde birbirimize baktık. İçimizden biri: "- Bu ne demek, muvaffakiyetten emin mi değilsiniz?" diye sordu. "- Hayır, bunu düşünmedim. Muvaffak olacaksınız. Fakat ihtilâlciler muvaffak olsalar bile, birçok tehlike karşısındadırlar. Bunu da kabul etmelidirler. İşte o zaman ben ve be-

nim gibiler, sizin kararlarınızı tatbik etmek üzere iktidara gelecek ihtiyat namzetler oluruz." Fethi Bey'le ben gözlerimizle konuştuk. Derhal dedim ki: "- Beyefendinin iştirak etmeyeceği bir teşebbüs makul de olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen feshetmeliyiz." Böyle yaptık. Kendisi müsaade alıp gitti... Kalanlar cemiyeti tekrar kurmuş oldular.

Konuşmanın bu kısmında Mustafa Kemal, Fethi Bey'le eski münasebetlerinden bahsetti ve şu fıkrayı anlattı:

- Fethi Bey, İstanbul'da Dahiliye Nazırı olmadan önce Minber isminde bir gazete çıkardı, belki hatırlarsınız. Sahibi ve Başmuharriri o idi. Fikirlerimizi birlikte neşretmek üzere ben de kendisi ile ortak olmuştum. Gazetenin ne derece muvaffak olduğunu bilemem. Herhalde benim bu ilk ve son gazeteciliğim muvaffak olmamıştır.

Günler geldi, geçti, Mustafa Kemal ve bazı arkadaşları şu kanaate vardılar ki, Vahdettin'i öldürmekten, hükümeti düşürmekten esaslı bir netice almaya imkan yoktu. Nihayet yeni hükümdar ve yeni hükümet de düşman süngüleri karşısında bulunmak vaziyetinden kurtulmuş olmayacaklardı:

- Bununla beraber bu temaslarımda devam ediyordum. İçlerinden bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka, ne fikir, ne de tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ hasis politikacılık menfaatlerinden başka düşündükleri yoktu. Kendi kendime şu kararı verdim: Münasip bir zaman ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felaketi haber vermek!

"İçimde çok dikkatle gizlediğim bu sırrı vakti gelmedikçe kimseye söylemedim. Böyle bir karar vermemişim gibi, herhangi temaslara devam ettim. Sırdaşlarımdan biri-

ni size haber vereyim: Bir gün İsmet Bey'i (İsmet İnönü), davet ettim. Şişli'deki evimde beni yalnız bulan İsmet Bey: "- Gene ne var" dedi. Sual sorarken, gözlerinin içi yüksek zekâsı ve itimat veren derin neşesi ile gülüyordu. Hatırladığıma göre, İsmet Bey o tarihte İstihzaratı Sulhiye **(Barışı hazırlama)** Komisyonu'nda askeri mütehassıs olarak bulunmakta idi.

"- Ne haber dedim.

"- Tahmin edeceğin gibi.

"- Şuradan bana bir Türkiye haritası bulup masaya açar mısın? Üzerinde konuşacağım.

"İsmet Bey haritayı bulup, açtı. Fazla olarak daima cebinde taşıdığı pergeli de çıkardı. Lâtife ettim:

"- Henüz pergellik bir şey yok. Biraz pergelsiz görüşelim."

"- Ne yapacaksın? diye sordu.

"Bu münasebetle söylemeliyim ki, benim daima en iyi anlaştığım dostlarımdan biri İsmet olmuştur. Onun için bu mülâkatın sebepsiz olmadığına hükmetmişti.

"- Mesela, dedim, hiçbir sıfat ve salâhiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en müsait mıntaka ve beni o mıntakaya götürecek en kolay yol hangisi olabilir?

"Yüzüme baktı, tekrar neşeli ve ümitli güldü:

"- Karar verdin mi? dedi.

- Şimdilik bundan bahsetmeyelim, bana memleketi, milleti ve orduyu anlayıp bilen, vaziyeti yakından gören, tehlikeden şüphesi olmayan bir arkadaş gibi cevap ver!

"İsmet Bey masanın kenarındaki sandalyeye ilişti ve derin derin düşünmeye başladı. O sırada ben salonun için-

de dolaşıyordum. Bana sesleninceye kadar gezindim. Birdenbire ayağa kalktı, gülerek:

"- Yollar çok, mıntıkalar çok! dedi.

"Bazı ziyaretçilerin geldiklerini haber verdiler. Haritayı kapamaya vakit kalmadan içeri giren bu tanıdıklarla başka bahislere baktık. Bir hayli müddet sonra gene İsmet Bey'le yalnız kaldık:

"- Ne yapacağını bana ne vakit söyleyeceksin?

"- Zamanında!"

Biraz durarak ilave etti:

"- Bu dakikada siz de düşünürsünüz ki, verilmiş bir kararım varken onu niçin hemen tatbik etmiyorum? Ben de hemen söyleyeyim ki, ağır ve katî bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalâa etmek lazımdır. Ağır ve kati karar tatbik edilmeye başlandıktan sonra: Keşke şu tarafını bu tarafını da düşünseydim... Belki bir çıkar yol bulurduk. Yeniden bunca kan dökmeye, bunca can yağmaya ihtiyaç kalmazdı!" gibi tereddütlere yer kalmamalıdır. Böyle bir tereddüt, karar sahibinin vicdanında kanayan bir nokta olur ve onu yaptığının doğruluğundan da şüpheye düşürür. Bundan başka, beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapılmak ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim mütareke sırasında dört beş ay İstanbul'da kalışım, sırf bunun içindir.

"Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Tahmin edersiniz ki fikir hazırlıkları, seferberlikte asker toplamak için olduğu gibi davul zurna ile temin edilemez. Fikir hazırlıklarında tevazula çalışmak, kendini silmek, karşısındakine samimi bir kanaat ilham etmek lazımdır."

HAREKETE HAZIRLIK

"- O sıralarda Anadolu'ya geçen kumandanlarla alakalanıyordum. Kulağımdan rahatsız olduğum günlerde idi, arkadaşım Ali Fuat Paşa (Ali Fuat Cebesoy) beni hasta yatağımda ziyaret etti, kendisi Ulukışla taraflarından şimendiferle Ankara'ya nakledilmek üzere bulunan 20'nci Kolordu Kumandanlığını alacaktı: "- Bu kolordunun başında bulunmalısın, bundan sonra ehemmiyetli şeyler olacaktır. Kolorduna hâkim ol. Etrafına emniyet ver. Hele halk ile yakından temas et!" Ali Fuat Paşa ile Erkânıharbiye Mektebi'nde aynı sınıfta arkadaşlık etmiştim. Askerlik hayatının kanlı ve buhranlı safhalarında birlikte bulunmuştum. Beni çok sevdiğini bilirdim. Babası Fazıl Paşa beni o kadar severdi ki, arasıra gelir, boynuma sarılır, "- Senden Fuad'ın kokusunu alıyorum!" derdi.

Mustafa Kemal'le konuşanlar arasında Anadolu'ya gitmek sergüzeştini **(macerasını)** tehlikeli bulanlar az değildi. İngilizlere itimat verebilsek, yahut Fransızları kazanabilsek veya İtalyanlarla hoş geçinme yollarını arasak, gibi ümitler besleyenler vardı.

"- Şahsen bunlara inanmıyordum. Fakat inanmakta olanları hadiseler fikirlerinden caydırmalı idi. Mesela bir şayia çıkar, sefaretlerden birinin papazı Vahdettin'le mülâkat aramıştır ve kendisine bilmem ne manada teminat vermiştir. Saray ferahlık içindedir. Bu ferahlık, etrafa da sirayet eder.

İstanbul her gün bu türlü başka bir şayia ile çalkalanmakta idi.

"- Bir gün, Umumî Harpte İstanbul otellerinden birinin müdürü iken tanıdığım M... Şişli'deki evime geldi, Fethi Bey de yanımda idi. Birçok şeylerden bahsettikten sonra, bana dedi ki: "- Burada ecnebilerle temastayım. Size ne kadar ehemmiyet verdiklerini de biliyorum. ...Sefaretinde Mösyö F.. sizinle görüşmek istediğini birkaç defa tekrar etti. İster misiniz, sizi bizim evde buluşturayım. "Fethi Bey'e doğru döndüm, kabul et, der gibi baktı: "- Konuşalım, dedim, fakat eğer o istiyorsa..." davet günü Madam M...'nin salonundayız. Biraz sonra "- Mösyö F...!" dediler, içeriye giren zat oturduğum kanapenin soluna yerleşti. Fransızca görüşüyorduk: "- Ben çoktanberi Türkiye'de yaşayan bir ecnebiyim," diye söze başladı, Türklerin, daha doğrusu. İttihat ve Terakki'nin idaresini bizzat gördüm. Ne fecidir efendim, bilirsiniz. Umumî Harpte şahit olduklarımı tekrar etmekten utanırım. Belki de hepsini anlatsam, medeniyet âlemi Türkiye'yi mahveder." "- Fakat, dedim, siz benimle görüşmek istemişsiniz, bu hanım ve kocası delâlet ettiler, sizinle konuşmam faydalı olacağını söylediler, bana bunları söylemek için mi bu mülâkatı aradınız?" "- İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tasdik etmelisiniz." "- Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim!" Nutkuna devam etti. Canım sıkılmadı değil, fakat bunu mümkün olduğu kadar saklamaya çalıştım: "- Evet, İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim, fakat müsaadenizle söylemeliyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir vakit sizin bu tezyiflerinize hak verecek bir mahiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları

olabilir. Ama, vatanperverliği münakaşaların üstündedir." Bu zatın, bu mülâkatı niçin istediğini hâlâ anlamadım. Fakat bir küçük hatıramı ilave edeyim: Ankara'da bulunduğum sıralarda bir gün Antalya'ya geldiğini ve Madam M...'in salonunda kendisinden "Gene görüşelim!" vaadi ile ayrılmış olduğumu hatırlattığını yazdılar. Ne cevap verdiğimi tahmin edersiniz. Ecnebilerle bu temaslar, beni tanıdıklarımdan birçoğunun düşüncelerinden uzaklaştırmaya yardım etti.

Benim kanaatim o idi ki ve daima o oldu ki dünyada insan diye yaşamak isteyenler, insan olmak vasıflarını ve kudretini kendilerinde görmelidirler... Bu uğurda her türlü fedakarlığa razı olmalıdırlar. Yoksa hiçbir medeni millet, onları kendi sırasında ve safında görmek istemez.

★

İstanbul'u işgal eden İtilâf devletlerinin mümessilleri, politikacıları, hatta askerleri bir noktayı anlamaya çok ehemmiyet veriyorlardı: Türkiye'de, bütün memlekete nüfuzunu hissettirecek bir teşkilat olmasına ihtimal var mıdır? Böyle bir teşkilat varsa, onun başına geçebilecek şahsiyetler kimler olabilir? İttihat ve Terakki'yi hiç hatırlarından çıkardıkları yoktu.

"- Bir gün A... Bey bir İtalyan şahsiyetinin Fethi Bey ve benimle görüşmek arzusunda bulunduğundan bahsetti. Bir İtalyan mimarının evinde buluşacaktık. Teklifi kabul ettik. Bonmarşe'nin karşısında büyük bir apartman! Çaydayız. Bahsedilen zat hemen söze başladı: "- Ben Türkiye'nin hakiki dostuyum. Hükümetin acizliği yüzünden bu memleketin nasıl fena akıbetlere sürüklendiğini de görüyorum.

Sizin bunları düşünecek ve yeni bir hükümet kurabilecek teşkilat ve adamlarınız var mıdır?" İttihat ve Terakki fırkasından bahsettiğine, bizi de fırkanın reisleri arasında saydığına şüphe yoktu. Ben ilk defa tanıştığım bu zatla konuşur olmaktan çekindim. Arkadaşım, belki de bizde tasavvur olunan ehemmiyeti yanlış çıkarmamak için, kuvvetli olduğumuzu ve kuvvetli arkadaşlarımız da bulunduğunu söyledi: "- O halde, kendinizi göstermelisiniz?" dedi. Biraz da imtihana benzeyen bu konuşmadan nasıl bir netice çıkacağını düşünüyordum. O günkü hükümeti biraz daha tenkit ettikten sonra, bize veda etti ve gitti. Herhalde İtalyanlar'ın bir başka maksatları olmalı idi. Arkadaşlarla bu maksadın ne olabileceğine hükmettik: Antalya ve havalisinden başka İzmir ve havalisine de hâkim olmak! Buraları Yunanlılara bırakmamak! Bazı hadiseler bu kanaatime kuvvet verdi. İtalyan şahsiyeti bizden, fakat Arnavut aslından bazı kimselerle de temas ediyormuş. Onlara şöyle bir sır da emanet etmiş: "İzmir ve havalisini Yunanlılara işgal ettireceklerdir. Türkiye şüphesiz bundan memnun olmaz. İtalya da aynı endişededir. Onun için İzmir ve havalisinde Yunan istilasına karşı silahlı teşkilat yapmalısınız. Yunanlıları İzmir topraklarına sokmamaya çalışmalısınız. Eğer bunda muvaffak olamazsanız, hiç olmazsa dostunuz İtalya'yı tercih etmelisiniz!" Bu iş için İtalya'nın istenildiği kadar silah ve malzeme vereceğini de temin ediyormuş. Bu teklifi dinleyenler arasında makul görenler, hatta İtalyan deniz vasıtaları ile İzmir'e giderek telkinlere başlayanlar bile olmuştur. Gene onlar böyle bir mukavemet teşkilatının başına geçebilecek bir kumandan bile bulmuşlar: Ben! Bunu da ken-

dileri ile görüşen zata söylemişler. "- Bunu yapar mı?" diye sormuş. "- Emin olunuz", cevabını vermişler. Herhalde beni tavsiye edenler, bu işte yalnız Türk menfaatini düşüneceğimi hesaba katmış olacaklar. Bir gün, arkadaşlarımızdan biri tarafından Beyazıt taraflarında birinin tasavvurlarından, fakat onları yalnız bir dostluk yardımı şekline sokarak, bahsettiler. Hatta o zat ile mülakat gününün tesbit olunduğunu da haber verdiler. Güldüm: "- Çok safsınız, dedim. Bununla beraber kendisi ile konuşacağım!" Mülakat saatinde İtalyan şahsiyetinin bürosunda bulunuyordum. Çok terbiyeli ve nazikti. Evimi basan İtalyan müfrezesini geri çağırmak için mümessilin nasıl yardım ettiğini anlattım; "- Ekselans, dedi, herhalde bir tehlike karşısında sefarethanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim." Yıldırımla vurulmuşa döndüm, teessürümü saklamak için nefesimi güç tuttum. İtalyan tebaası mı oluyordum? Dedim ki: "- Beni buraya mühim bir şeyden bahsetmek için siz davet etmişsiniz. Bu mühim şeyi dinlemek istiyorum." Bir an durdu, "- Ha, dedi, bu mülakatı sizin de tanıdığınız arkadaşlarınız istediler. Öyle pek mühim bir mesele bahis mevzuu değildi!" "- O halde, fazla rahatsız etmiyeyim!" dedim ve kalktım. Görüyorsunuz, arkadaşlar, bir millet esirliğe düşünce o milletten olan herkes nasıl hiç olur. Ben bu yabancının evinden çıkarken, bütün uşaklarının arkamdan güldüklerini duyar gibi oluyordum. Caddenin kalabalığı arasında kendimi kaybetmeye çalıştım ve beni buraya sürüklemiş olanlara küstüm. Bununla beraber, bu zat, ilk sözünün benim üstümdeki tesirini görünce, bana bütün o tasavvurlarından bahsetmemek inceliğini göstermişti.

O sırada İstanbul'da birçok kimseleri tevkif ettiler. Fethi Bey de bunların arasında idi. "-Fethi Bey'i iki defa tuttular. Birincisinden, bilmem nasıl, çabuk kurtuldu, fakat ikincisi biraz uzun sürdü. Galiba bu ikincisinde olacaktır, kendisini görmek istedim. Yaverim mevkufların polis müdürlüğü içindeki bir dairede bulunduklarını haber verdi. Resmi üniformamı giydim, yaverimi yanıma alarak gittim. Polis müdürü Umumi Harpte liyakatsizliği için hayli fena muamelede bulunduğum bir eski zabitti. Merdivenlerden çıkarken, kendi ayağımla geldiğim hapishanede kalmak korkusu hatırıma geldi. Belki bir hayırları olur diye, sahanlıklarda rastgeldiğim ve polisi takviye eden genç jandarma zabitlerinin ellerini sıkıyor ve hatırlarını soruyordum. İçlerinden beni tanıyanlar da vardı. Dam katına çıktık. Etrafıma bakındım, dar bir koridor üstünde karşılıklı ufak odalar! Manzara heybetli idi, sadrazamlar, nazırlar, bütün "ricali mühimme", ve bazı meşhur gazeteciler! Benim de içlerine katıldığımı görünce sevindiler. Her taraftan neşeli: "-Buyurun" sesleri geldi. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın odasına gittik. Başka nazırlar da geldi: "- Ne var, ne oluyor? diye soruyorlardı. Ne kadar derin düşüncelere daldım. Canımın yandığı şu idi: bu zatlar arasında hesaba imtihana çekilmek lazım gelenler vardı. Fakat, hesap soran millet değildi. Bilakis milleti daha ağır bir felakete sürükleyen insanlardı. Damda Fethi Bey'le biraz dolaştık, konuştuk.

"Ben de o günlerde birtakım takiplere uğrar gibi olduğumu hissettim. İstanbul'da hâlâ ordu kumandanı sıfatı ile bulunuyordum. Ne azledilmiş, ne tekaüt olmuş, ne de açığa çıkarılmıştım. Resmi bir vaziyette idim. Bir gün Harbi-

ye Nezaretinden bir tezkere geldi: otomobilimi ve yaverimi almışlar ve tahsisatımı kesmişlerdi. O gün iktidarda bulunanlardan kendi hakkımda böyle bir muamele beklemiyordum. Bu, henüz geldiği taraf belli olmayan bir tazyik idi.

"O tarihlerde General Allenbi İstanbul'a gelmişti. Bir gün Harbiye Nazırını ve Erkânıharbiye İkinci Reisini karşısına alarak cebinden çıkardığı bir not defterinden bazı şeyler dikte etmek ister. Nazır ve İkinci Reis konuşmak isterlerse de General Allenbi:

"-Görüşmek için değil, bazı arzularımı söylemek için sizleri kabul ettim, cevabını verir:

"İşte bu konuşmalar arasında, Allenbi, Altıncı Ordu Kumandanlığı'na benim tayin olunmaklığımı da tavsiye eder. Gideceğim yerin neresi ve alacağım vazifenin ne olduğunu, ne vaziyette kalacağını tabii anlıyordum. Hemen reddettim. Yaver, otomobil ve tahsisat meselesi bu hadiseye bağlı olsa gerektir.

Harbiye Nezareti'nin muamelesini harp hizmetlerine ve şerefine bir tecavüz sayan Mustafa Kemal, bir istida ile bunu protesto etmiştir. Bu istida Maarif Vekilliği tarafından neşrolunan "Tarih Vesikaları" dergisinde çıktı, sanıyorum. Yalnız Mustafa Kemal bize hatıralarını anlatırken, bu istidanın İsmet Bey (İsmet İnönü) tarafından kaleme alınmış olduğunu söylemiştir.

O zamanlar ordu kumandanlarını şu veya bu vasıta ile küçük düşürmek bir parola idi. Bu hücumlar nihayet Mustafa Kemal'e kadar bulaştı, muhalif gazetelerden birinde bir yazı çıktı. Mustafa Kemal, ordu haysiyetinin daha iyi müdafaa edilmesi lazım geldiğini Harbiye Nezaretine yazdı.

Gariptir ki Harbiye Nezaretine giden bu mektup, Nazır tarafından gene o gazeteye verilmiştir. Ve gazete sahibi bu sefer kendisi tecavüze uğramış gibi bir sahte tavır takınmıştır:

"- Beni Osmanlı mahkemelerine dava etti. Bir gün bir celpname aldım. Hakaret maznunu sıfatı ile bir hafta sonra mahkemeye çağırılıyordum. Yaman çatmıştık. Aklımı başıma topladım, kumandanlık mevkiinde değildim. Siyasi bir şey de yapamazdım. Hukuk çareleri bulmalı idim. İsterdim ki bu muhakemede bulanayım: fakat o zamanki İstanbul gazetecilerinin en aşağısı ile karşı karşıya gelmek çok gücüme giden bir şeydi. Bundan başka davanın bazı yüksek politikacılar tarafından hazırlanma bir plan neticesi olduğunu da düşünüyordum. Ne yaparsam yapayım, mutlaka mahkûm olacaktım. Bu vesile ile birçok dertlerimi döksem bile, bunlar mahkeme salonlarının duvarları içinde kalacaktı. Tanıdığım avukat Sadettin Ferit Bey'i davet ettim. Kendisine vaziyeti anlattım ve fikrini sordum: "- Dava ehemmiyetlidir, dedi, mahkûm olmanız ihtimali vardır", "-Amma yaptın canım, ben hiç de mahkûm olmak niyetinde değilim!" Maksadımı pek tabii olarak kavrayamıyan avukatım cevap verdi: "- Elbette.. Fakat müsaade ederseniz, müddeinin vekili ile konuşayım!" "- Hayır, müsaade edemem, ben haklı olduğumu biliyorum. Müddeinin avukatı ile görüşmeye ne lüzum var? Bu iş yolumun üstüne çıkan bir dikendir. Biraz daha zamana ihtiyacım var. Davayı lehimde de kazanmanızı istemiyorum. Yalnız bana zaman kazandırabilir misiniz?" "- Buna söz verebilirim!" İlave ettim: "- Bu vesile ile oyalanmak, belki de hürriyetimden mahrum olmak istemem. Siz buna mani olabilirseniz, en büyük iyi-

liği yapmış olursunuz!" Vekilim bir iki defa mahkemeye gitti, davayı dağıttı, bana o kadar zaman kazandırdı ki İstanbul'dan çıktığım gün henüz mahkeme bitmiş değildi.

★

Bir sual sorulabilir: vaktiyle Enver'in muhalifi tanınmakla beraber, Hürriyet ve İtilafçılar tarafından da bir türlü kendisine itimad olunmayan Mustafa Kemal niçin başkaları gibi tutulup hapsedilmemiştir? Cevabını hatıralardan dinleyelim:

"-Mütareke devrinde İzzet Paşa'dan sonra sadarete gelenlerle adeta her gün değişen kabinelerinde nazırlık vazifesi alanların hakkımda şöyle bir telakki beslediklerini zannediyorum: beni Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve umumiyetle İttihat ve Terakki erkanının muhalifi addediyorlardı; bu sebeple taraflarından kazanılabileceğim ve onlara hizmet ederek faydalı olacağım fikrinde idiler. Benimle bu yoldan temas arıyan, dostluk kurmaya çalışan nazırlar olduğunu hatırlarım. Mesela bir aralık Dahiliye Nezaretinde bulunan Mehmet Ali Bey adında bir zat, bir iki defa Şişli'deki evimde beni ziyaret etti. Bu ziyaretinden memnun kaldığını da arkadaşlarına söylemiş. Bir defa da Bahriye Nazırı Avni Paşa ile gelerek muhtelif mevzular üzerinde benimle konuştular. Artık adeta ahbap olmuş gibi idik. Bir defa bu zatlar tarafından "Cercle d'Orient" da bir öğle yemeğine davet olunmuştum. Bununla beraber şunu da sezer gibi idim: temas ettiklerimin arkadaşları arasında bana emniyet etmek doğru olmadığı kanaatinde bulunanlar vardı. Bir gün Avni Paşa, otomobilini göndererek, beni Bahriye Nezaretine davet etti. Hatta evinden sefertası ile gelen öğ-

le yemeğini de beraberce yedik. Bu saf nazırdan bir şeyler anlayabilmek için, ne düşündüğü, vaziyeti nasıl gördüğü hakkında bazı sualler sordum. Hiçbir şeyden haberi olmadığını, ilk sözlerinden anladığım nazır, iyi şeyler düşündüklerinden, Saye-i Şahane'de işlerin iyi olacağından, çok kuvvetli bulunduklarından, İngilizlerle anlaşmak üzere olduklarından bahsetti. Tebrik ettim ve çok hoşuna gidecek memnuniyet alametleri gösterdim. Aynı Paşa o vakit Harbiye Nazırlığı'nda bulunan Şakir Paşa'nın damadı idi.

"Bir aralık ismine ve şahsına çok ehemmiyet verilen Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in padişahla çok sıkı temaslarda bulunduğunu ve belki de sadrazam olacağını işitiyordum. Kendisi ile münasebette bulunan bir arkadaş bana aynı haberleri verdi, şunu da ilave etti: "- Ahmet Rıza Bey sizinle mahrem **(gizlice)** görüşmek arzusundadır!" Fakat göze çarpmamak için ne onun benim evime gelmesi, ne de benim onun evine gitmekliğim doğru değilmiş. Kendisi haftada birkaç gece ayan dairesinde kalıyormuş. Bir gece ben oraya giderek konuşmalı imişiz. Bu mülakatı kabul ettim. Riyaset bürosunun üstüne dirseklerini dayayan Ahmet Rıza Bey bana dedi ki: "- Gerçi Padişah bana henüz hiçbir işarette bulunmuş değildir. Fakat eğer sadareti teklif edecek olursa, kabul edip etmemekliğim hakkındaki fikriniz nedir.' İhtimal ki kendisine böyle bir teklif yapılmıştır ve sadaretinin ne tesir yapacağını anlamak istemektedir. Bir sual daha sordu: "- Bugünkü kabineden memnun musunuz?" "- Hayır! Çok acizdirler, haysiyetsizdirler.' "- O halde ilk sualime cevap verir misiniz?" "- Beyefendi, dedim, Padişah bugünkü kabineyi beğenmiyorsa, acaba sebepleri nedir? Aca-

ba kabinenin ecnebi tazyiklerine karşı aciz olduğundan ve ciddi tedbirler alamadıklarından mı müteessirdir? Sizde ve nazırlarınızda aksi vasıfları mı arıyacaktır? Eğer böyle ise sadaretinizin hayırlı olacağına şüphe yoktur. Hatta bunun için Padişah üzerinde tesir de yapmalısınız." Biraz da kimlerin böyle bir kabinede nazırlık alabileceklerine dair konuştuk: "- En çok düşünülmesi lazım gelen kuvvettir, ordudur. Gerçi ordumuz mağlup edilmiştir. Fakat ne de olsa geriye kalan kuvvetler, son şerefli kurtarmaya hizmet edecek bir hale getirilebilir!" "- Askerler içinde çok kıymetli şahsiyetler vardır. Geçenlerde Cevat Paşa Hazretleri ile konuşmuştum. Fikirlerinden çok memnun kaldım. Mesela Harbiye Nezaretini ona vermek..." "- Çok isabetli olur", dedim.

"İhtimal, Ahmet Rıza Bey'in bana da söylemek istemediği esaslı düşünceleri vardı. Fakat ne kendisine sadrazamlık verilmiştir, ne de o, eğer düşündükleri varsa onları tatbik edebilmiştir.

★

"- Ben artık son denebilecek bu temaslar ve mülakatlarda bulunurken, İstanbul içinde müspet çalıştığını bildiğim bir makamdan bahsetmeliyim. Birçok mütareke kabinelerinin birinde Harbiye Nezaretine geçen Cevat Paşa, faziletinden ve liyakatinden emin olduğu Fevzi Paşa'ya (Mareşal Fevzi Çakmak) Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğini teklif etti. Fevzi Paşa'yı ben de eskiden tanırdım. Anafartalar Grubu Kumandanlığı'ndan ayrıldığım vakit yerime onu tayin etmişlerdi. Bir tarihte İkinci Ordu Kumandanlığı'ndan Yedinci Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'na geçtiğim zaman da benim yerime gene o faziletli arkadaş geldi.

İstifa etmiş olduğum Yedinci Ordu Kumandanlığı'nı da gene kendisine devretmiştim. Fevzi Paşa beni istifa mecburiyetinde bırakan sebeplere göğüs germek için sıhhatini kaybetmiş, hayatının tehlikeye girdiğini görmüştür. Hatta İstanbul'a gelerek aylarca tedavi altında kaldı. Fevzi Paşa Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliği'nde ne yapacaktı, ne yapabilirdi? Eninde sonunda, bu milletin silaha sarılacağından şüphesi yoktu. Halbuki mütareke şartlarına göre bütün silahlar ve her yerdeki cephane İtilaf devletlerine teslim olunacaktı. Fevzi Paşa, mütareke şartlarını tatbik eder görünerek, eğer silah ve cephaneler İtilaf Devletleri tarafından kolaylıkla nakil olunabilecek yerlerde ise onları Anadolu'nun içinde kalabilecek gibi yollardan sevkeder gibi davranmıştır. Mesela Diyarbakır'daki silah ve cephane trenle hemen İstanbul'a gelebilirdi. Fevzi Paşa öyle sebepler buldu ki bunlar kağnılarla Sıvas üzerinden Samsun Limanı'na gelmek zaruri sayıldı. Şimdiden haber vereyim ki bütün bu kafileler nihayet benim elimde kalmıştır. Gene mesela Kütahya'da pek çok cephane vardı. Fevzi Paşa şimendiferle taşınmamaları için, bunların Ankara-Sıvas istikametinde nakledilmek üzere emir verdi. Fakat bunlar, emrin içyüzü anlaşılamadığı için kazaya uğramıştır ve trenle İzmit Körfezi'ne getirilerek denize dökülmüştür. Çanakkale'deki toplarımız da tahrib olunacaktı. Gerek Fevzi Paşa, gerek onun yerine geçen Cevat Paşa'nın tertipleri ile bu toplar da, gizlice, sonradan bizim işimize yarıyabilecek yerlere gönderilmiştir. İstanbul'daki depolarda bulunan silah ve cephane, hiç kimse farkında olmaksızın, daha sonra istediğimiz yerlere gönderilecek tertiplere konmuştur.

"Cevat Paşa bir gün Harbiye Nezaretinden çekilmek mecburiyetinde kalınca Fevzi Paşa'ya derki: "- Paşam, göreceksiniz ki sık sık Harbiye Nazırları değişecektir. Fakat siz yerinizde kalınız ki başlanılan işleri yürütebilesiniz!" Fevzi Paşa, Ankara'ya gelinceye kadar, nasıl ıstıraplara tahammül ettiğini, süngü tehditleri altında bile beni tenvir ve irşad edecek tedbirler almış olduğunu söylemeliyim.

"Vahdettin kabinelerinde benim için iki zıt fikir olduğunu yukarda söylemiştim: Biri beni lehlerinde kazanmaya çalışanlar, diğeri hiçbir suretle itimad edilmemek lazım olduğunu iddia edenler! Aylarca münakaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış, bilir misiniz: Mustafa Kemal'e emniyet edilemez! Mustafa Kemal İstanbul'da birtakım menfi telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lazımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli! Nihayet bu karar üzerinde mutabık kalmışlar. Bunu işiten yakın arkadaşlarım beni tebrik ettiler.

"Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler. Nihayet bu sebep, işgal kuvvetleri zabitlerinin raporları ile dolu bir dosya halinde ellerine geldi.

"Bir gün Harbiye Nazırı rahmetli Şakir Paşa beni makamına davet etti. Bürosunun karşısına oturdum. Bir tek kelime söylemeksizin bana dosyayı uzattı: "- Bunu okur musunuz?" dedi. Dosyayı baştan nihayete kadar gözden geçirdim. Hulasası şu idi: "Samsun ve havalisinde birçok Rum köyleri Türkler tarafından her gün tecavüze uğramaktadır. Osmanlı hükümeti bu vahşi tecavüzlerin önüne geçe-

memektedir. Bu havalinin emniyet ve huzurunu temin etmek insaniyet namına borcumuzdur.' Raporlar İstanbul hükümetine verilirken bir de protesto ilave edilmişti: "Bu tecavüzleri menetmek lazımdır. Eğer siz aciz iseniz, vazifeyi biz üstümüze alacağız!" Dosyayı okuduktan sonra Harbiye Nazırının yüzüne baktım: "- Emriniz Paşam", dedim. "- Bu böyle midir, zannedersiniz?" "- Zannetmiyorum, fakat bir şeyler olmak ihtimali vardır." Bunun üzerine asıl bahse geçti: "- İşte, dedi, böyle midir, değil midir, evvela bunu meydana çıkarmak için oralara bir zatın gidip tetkiklerde bulunması lazımdır. Ben Sadrazam Paşa ile (Damat Ferit Paşa) görüştüm. Sizi münasip gördük. Oraya gidesiniz ve meselenin mahiyetini anlayasınız." "- Memnuniyetle giderim. Ancak ben oraya Türkler Rumlara zulmediyor mu, etmiyor mu, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim, memuriyetim bu mu olmak lazımdır?" "- Evet, dedi, konuştuğumuz budur!" "- Pekâlâ, yalnız müsaade buyurursanız, memuriyetime bir şekil vermek lazım! Sizi üzmeyeyim, arzu ederseniz Erkânıharbiye Reisinizle görüşerek bunu tespit edelim!" "- Hay hay!" dedi.

★

"- Nazırlık makamından çıkarak, Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'yı aradım. Yerinde yoktu. Yirmi günden beri hasta olduğu için gelmemekte olduğunu söylediler. Merak ettim. Acaba yeni bir rahatsızlığı mı vardı? Çok sonra anladığıma göre mesele şu idi: Suriye Fatihi General Allenbi İstanbul'a geleceği zaman, Harbiye Nazırı, Fevzi Paşa'yı çağırmış ve karşılamaya gitmesini istemiş. Fevzi Paşa: "-Ben bunu yapamam!" demiş. "-Yap-

mak lâzımdır!" cevabını alınca da: "Hastayım, evime gidiyorum! demiş; o gündenberi de çıkmamış.

"Dairede İkinci Reis Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile karşılaştım. Kendisine Nazır Paşa'nın bana verdiği vazifeden bahsettim: "-Malûmatınız var mı?" "-Hayır!" dedi. "-İşte ben sana haber veriyorum!" dedikten sonra, "-Kapıları kapattırır mısın?" dedim. Kâzım Paşa gülerek yüzüme baktı: "- Ne oluyoruz?" Kâzım Paşa ile açık konuşarak bütün düşündüklerimi anlattım: "- Her ne sebep ve maksatla, beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için vesile aramışlar ve bu memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum. Mademki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz!" Kâzım Paşa: "-Nasıl?" dedi. Cevabımı beklemeksizin ilâve etti: "-Ha.. zaten ordu Müfettişlikleri meselesi var. Sen o taraflara Ordu Müfettişi unvanı ile gidebilirsin!" "-Unvanın ehemmiyeti yok, dedim, yalnız şimdi Harbiye Nazırı ile konuş, benden ne istiyorlar, tesbit et, üst tarafını kendimiz yaparız." Kâzım Paşa Harbiye Nazırını gördü, kendisinden aldığı direktif şu idi: "-Maksat Samsun havalisinde Rumlara tecavüz eden Türkleri tedibetmek, **(cezalandırmak)** sonra Anadolu'da birtakım milli teşekküller beliriyormuş, onları da ortadan kaldırmak! Mustafa Kemal'i bunun için yolluyoruz. Kendisine Sadrazam Paşa ile beraber salâhiyetname **(yetki belgesi)** vereceğiz!" Kâzım Paşa bürosuna dönerek bana bunları izah etti: "-Çok güzel", dedim ve kapıların iyi kapalı olup olmadığına baktım: "-Yalnızız!"dedi. "-Onlar ne istiyorlarsa azamisini ilâve ederek bir talimatname kaleme alınız, yalnız bir iki nok-

tayı ben not ettireyim!" "Peki!" dedi. Benim ehemmiyet verdiğim, salâhiyet meselesi idi. Mümkün olduğu kadar Anadolu'nun her tarafına emir verebilmeliydim. İstediğim bir madde, Samsun'dan başlıyarak bütün şark vilâyetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilâyetler valilerine doğrudan doğruya emir verebilmekliğimdi. Bir başka madde, bu mıntaka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idarî makamlara iş'arlarda bulunabilmekliğimdi. Kâzım Paşa'ya dedim ki: "Onların arzularını bir araya topla, fakat sonuna bu iki maddeyi ilâve et!" Kâzım Paşa yüzüme baktı: "-Bir şey mi yapacaksın?" "-Kulağını bana doğru uzat, dedim... Evet. Bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım?" Kâzım Paşa güldü: "Vazifemizdir, çalışacağız!"

"Dediğim gibi yazdığı talimatnameyi okudu. Sonra beni bırakarak, müsveddeyi Harbiye Nazırına göstermek üzere oradan çıktı. Bilmem ne geçti, bu kadar az zamanda ne geçebilir, fakat Kâzım Paşa'nın söylediğine göre Sadrazam Paşa talimatnameyi imzalamıyacakmış. Şakir Paşa da imza komaktan çekinmiş, ancak, bu rahmetlide vicdanî bir seziş olmak lâzımdı, ki "-İmza edemem!" sözünden sonra: "-Mühürümü basarım!" demiş. "-Mühürünü basıyor mu?" dedim. "-Evet, hattâ bana mührünü verdi ve bas dedi!" "- O halde talimatnameye Mustafa Kemal Paşa lüzum gördükçe doğrudan doğruya Sadrazam Paşa ile muhabere eder, kaydını da ilâve edelim." "-Çok iyi ama, Şakir Paşa'ya okuduğum müsveddede bu kayıt yoktu." Bununla beraber Kâzım Paşa böyle bir madde de ilâve ederek talimatname beyaza çekildi, Şakir Paşa'nın makam mühü-

rü basıldı. İki nüsha idi, birini cebime koydum. Ötekini de Kâzım Paşa'ya vererek: "-Sen de bunu dosyanda saklarsın!" dedim. Lâtifeli bir gülüşle: "-Paşam, beni torbaya mı sokuyorsun?" dedi. "-Hayır, hayır, sana şimdi yalnız teşekkür ediyorum. Bir gün bunu hatırlarız!" (1)

---

(1) Bu talimatın, "Tarih Vesikaları" Dergisinde çıkan sureti şudur: "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğine ait vezaif yalnız askerî olmayıp müfettişliğin ihtiva eylediği mıntıka dahilinde aynı zamanda da mülkîdir.

1- İşbu müşterek vezaif **(ortak görevler)** *şunlardır:*

a) Mıntıkada asayiş-i dahilinin iade ve istikrarı ve bu asayişsizliğin esbabı hüdusunun **(çıkış nedenlerinin)** *tesbiti.*

b) Mıntıkada ötede beride müteferrik **(dağınık)** *bir halde mevcudiyetinden bahsedilen esliha ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak münasip depolara iddihârı ve muhafaza altına alınması.*

c) Muhtelif mahallerde birtakım şûralar mevcut olduğu ve bunların asker toplamakta bulunduğu ve gayr-i resmî bir surette ordunun bunları himaye eylediği iddia olunuyor. Böyle şûralar mevcut olup da asker topluyor, silâh tevzi ediyor ve ordu ile de münasebette bulunuyorlarsa kat'iyyen men'i ile bu kabil müteşekkil şûraların da lâğvı.

2- Bunun için:

a) İki fırkalı olan üçüncü ve dört fırkalı olan on beşinci kolordular (müfettişlik emrine) verilmiştir. İş bu kolordular harekât ve asayiş hususatında doğrudan doğruya (müfettişlikle) ve muamelât-ı cariye yani muamelât-ı zatiye kuvve-i umumiye ve saire gibi hususatta kemâ-fis-sabık Harbiye Nezaretiyle muhabere edeceklerdir. Fırka ve yahut mıntıka kumandanlığı veya bir vazife-i hususiyeye tayin edilecek zabıtanın tayin veya tebdilleri (müfettişliğin muvafakat ve talebiyle) olacaktır. Maahaza sair hususatça lüzum ve menfaat görerek (müfettişliğin verdiği) talimatı kolordu kumandanlıkları aynen tatbik edeceklerdir. Bilhassa ahval-i sıhhiye pek mühimdir. Bu zemindeki tetkikat ve icraatın ahaliye de teşmili lazımdır.

b) Müfettişlik mıntıkası Trabzon, Erzurum, Sıvas, Van vilayetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livalarını ihtiva eylediğinden müfettişliğin yukarıda tâdadedilen vezaifi tedvir için vereceği bil-cümle talimatı işbu valilerle mutasarrıflar doğrudan doğruya ifa edeceklerdir.

3- Müfettişlik hududuna mücavir vilayet ve elviye-i müstakille (Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara, Kastamonu vilayetleri) ile kolordu kumandanlıkları da müfettişliğin ifa-yı vazife sırasında re'sen vaki olacak müracaatlarını nazar-ı dikkate alacaklardır.

4- Müfettişliğin hususat-ı askeriyyeye ait mercii Harbiye Nezareti olmakla beraber hususat-ı saire için makamat-ı aliye-i aidesiyle muhabere edecek ve işbu muhabereden Harbiye Nezaretine de haber verecektir.

Harbiye Nazırı
Mehmet Şakir bin
Numan Tahir

"Müfettişlik meselesinin Erkânıharbiye-i Umumiye İkinci Reisi tarafından hatırlatıldığını söylemiştim. Sonradan öğrendiğim bazı şeyleri de ilave edeyim: Fevzi Paşa'nın İttihatçı olduğundan şüphe eden hükümet, kendisini makamından uzaklaştırmak için, galiba Birinci Ordu Müfettişliğini teklif etmişler. Halbuki başka bir yerde söylediğim sebeplerle Fevzi Paşa'nın Erkanıharbiye Reisliğinde kalması lazımdı. İstifa teklifini kabul etmemekte ısrar etmiştir. Gene o sıralarda Mersinli Cemal Paşa Konya'da ihdas olunan bir müfettişliğe tayin olunduğu için, benim de yeni vazifemi almaklığım tabii ve kolay olmuştur: Samsun'da Rumlar'ı tazyik eden Türkleri tedibetmek üzere Anadolu'ya gönderilmek istenen Mustafa Kemal, böylece bütün şark vilayetleri için Ordu Müfettişliği salâhiyetini almıştır.

"Ne âlâ şey... Ben o gün bütün bunları bilmiyordum. Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heceyanımdan dudaklarımı ısırdığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibi idim.

ORDU MÜFETTİŞİ

Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, artık erkânıharbiyesini teşkil etmek yolundadır. İkinci reisle konuştuğu sırada, yanına alacaklarını kendi seçeceğini söylemiştir. Erkânıharbiyesinde şu isimleri görüyoruz: Reis miralay Kâzım Bey (rahmetli General Kâzım Dirik), erkânıharp Husrev Bey (eski Berlin Büyük Elçisi Husrev Gerede), Arif Bey (mebustu, sonradan suikâstçılarla beraber idam edilmiştir). Doktor İbrahim Tali Bey (mebus), doktor Refik Bey (rahmetli Başvekil doktor Refik Saydam)... Başkaları ile beraber erkânıharbiye yirmi, yirmi beş kişilik bir yekûn tuttu. Merkezi Sıvas'ta bulunan 3'üncü Kolordu'nun kumandanı Salahattin Bey Konya'ya tayin edildiğinden, onun yerine de Miralay Refet Bey'i (mebus general Refet Bele) seçti. Bu muameleler olurken, bir yandan da yol hazırlığı yapmakta, hususi ve resmi ziyaretlerde bulunmakta idi. Harbiye Nazırı, 9'uncu Ordu Müfettişi sıfatıyla, kendisini Sadrazam Paşa'ya bizzat takdim etmek istedi:

"-Sadaret makamında altın gözlüklü, bakışları sevinçten parlayan Damat Ferit Paşa bana çok iltifat etti. İtimadının ne kadar derin olduğunu, benden çok şeyler beklediğini söyledi. Tatmin edici cevaplar verdim. Bana mutlak salahiyetler vermiş olduğunu ima eder sözler sarfetti. Veda ederken: "- Her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz!" diyordu. Bunun çok faydalı olacağını söyleyerek, derin teşekkürlerimi tekrar ettim. Sadaret makamından çıktık. Şakir Paşa ile holde

yürürken bana dedi ki: "-İster misiniz, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'le sizi konuşturayım?" "- Çok münasip olur, efendim. Vazifemin o makamla alakası vardır". Mehmet Ali Bey'i daha önce tanımış olduğumu söylemedim. Dahiliye Nazırlığı bürosunda, Şakir Paşa, pek iyi bir tertip bulunmuş olmaktan adeta sevinerek, Mehmet Ali Bey'in yüzüne baktı, beni gösterip: "- Samsun'daki vakanın tahkikine memur Mustafa Kemal Paşa!" diye takdim etti. Mehmet Ali Bey de sevinç alâmetleri göstererek, elimi tuttu, Şakir Paşa'ya dedi ki: "- Sizi tebrik ederim, çok isabetli bir intihapta **(seçimde)** bulundunuz, ben zaten Paşa'yı tanıyıp takdir etmiştim. Kanaatime siz de iştirak etmiş olduğunuz için bahtiyarım." Oturduk. Mehmet Ali Bey Dahiliye'ye ait işlerde bana her kolaylığı yapacağından, doğrudan doğruya muhaberede bulunacağımızdan bahsetti. Pek samimi ayrıldık.

"Şimdi size mahrem bir buluşmadan bahsedeyim: Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev... Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Kim olduğumuzu bilmeksizin bizi evin içinde gören hizmetçi kız: "- Ne istiyorsunuz, Beyefendi hazır değil!" diyordu. Kızcağıza: "- Hele bizi misafir odasına al, bir taraftan Beyefendi de hazır olur!" dedim. Odaya girdik. Hizmetçi kıza fazla bir şey söylemeye lüzum kalmadan, ev sahibi Beyefendi güler yüzü ile içeri girdi: "- Ne haber.. ne haber.. bu ne baskın?" Kimdi, tahmin ediyor musunuz: İsmet Bey! (İsmet İnönü). "- Vaktim dar, sana hikâyeyi kısaca söyleyeyim, dedim" ve her şeyi anlattım: "-Ben yerleşinceye kadar sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin!" Veda etmek üzere ayağa kalktım, ellerimi tuttu: "- Biraz daha konuşsaydık" dedi. İstanbul'da kaldığım kadar benimle mümkün olduğu kadar az alakalı görünmesini de rica ettim.

"Fethi Bey'i öteki mevkuflarla **(tutuklularla)** beraber Bekirağa bölüğüne nakletmişlerdi. Bir iki defa da yanlarına gitmiştim. Tekrar ziyaret ederek mahremlerine de bu müjdeyi vermek istedim. Önce hapishane müdürünün odasına girdim, müdür beni hürmetle karşıladı ve ben oturduktan sonra ayakta durdu: "- Oturunuz Ali Bey!" dedim. Bu Ali Bey, Buğlan gediği garbinde, kumandanının kendisini tenvir etmemiş olmasından, bana yanlış malumat verdiği için açığa çıkardığım 20'nci alay kumandanı idi. Kabahatin onun olmadığını sonradan anlamıştım. Şimdi karşımda duran ve arkadaşları nezareti altında bulunduran o idi. Harpte açığa çıkarılmış olması, ona emniyet kazandırmış olmalı idi. Namuslu insanları müdafaa etmek borcumuzdur. Ali Bey müstesna bir asker olmayabilirdi, fakat cephelerde fedakârlık etmiş olanlardandı. Ehliyetsiz bir kumandanın kurbanı, hakka razı olacak kadar da temiz kalpli idi. Artık söyleyebilirim. Hapisane müdürü sıfatı ile son ziyaretimde bana dedi ki: "- Paşam haber aldık, Anadolu'ya gidiyormuşsunuz. Ne vakit emredersiniz, mevkuflardan istediklerinizi yanıma alarak size geleceğim." Ayağa kalktım, Ali Bey'in elinden tuttum: "- Bana muvaffakıyetimin ilk müjdelerini veriyorsunuz, teşekkür ederim" dedim. Bütün koğuşta serbestçe dolaşmak istediğim için, benimle beraber gelmemesini söyledim.

"Önce Fethi Bey'i gördüm. Bir köşeye çekildik. Vaziyeti hikâye ettim. Sonra koğuşları dolaştık. Bazılarında birbirleri üstüne yığılmış insanlar sıkışık karyolalar... İçlerinden biri üstüme atıldı, boynuma sarılarak: "- Görüyor musun Kemal, ne haldeyiz?" dedi: Husrev Sami! Bazı büyükleri odalarında vakit öldürmek için oyun oynar buldum.

Mahremlerimizle Ali Bey'le bir tertip yapmak mümkün olacağını konuştuk. Veda ettim.

★

"- Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmazdan biraz önce, galiba Mayıs'ın 14'üncü günü, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine davetli idim. muayyen saatte gittim. Benden başka henüz kimse yoktu. Kısa birkaç kelimeden sonra uzunca bir durgunluk devam etti: Kendisinde Harbiye Nazırı ile beraber gördüğüm zamanki samimiyetten eser yoktu. Benimle yalnız kalmaktan sıkılıyor gibi idi. Bir aralık saatine baktı: "- Acaba nerede kaldı?" "- Birini mi bekliyordunuz, efendim!" "-Evet, Cevat Paşa Hazretleri gelecekti." Gene sükût... Biraz sonra Cevat Paşa salona girdi. Hemen üçümüz beraber yemek salonuna geçtik. Sofrada çatal ve tabak tıkırtılarından başka ses yok. Üçümüz de susuyoruz. İçimden gelen suallere kendi kendime içimden cevap vermeye çalışıyordum. Her halde benimle konuşacak bazı şeyleri olmalı idi. Belki de çok ehemmiyetli meseleler vardır, sofradan sonraya saklıyordur, diyordum. Yemeğin sonuna yaklaşmıştık. Sadrazam Paşa kısa bir cümlesi ile beni vehimlerimden **(kuruntularımdan)** kurtardı. Cevat Paşa'ya ve bana bakarak: "- Yemekten sonra biraz görüşelim", dedi "- Emir buyurursunuz!"

"Ortasında genişçe bir masa bulunan çok dar, fakat hoş bir salon, daha ayakta iken Sadrazam dedi ki: "- Bir harita getirsek de Müfettiş Paşa onun üzerinde izahat verse..." Kipert'in atlası geldi, Anadolu paftasını bulduk. sadrazam Paşa'ya baktım, "- Ne cihetlerden izahat emir buyurulur.." dedim. "- Mesela, dedi, Samsun ve havalisinde ne yapacaksınız?" kelimeler adeta ağzımdan dökülmeye başladı: "-

Efendim, dedim, İngiliz raporlarına göre Samsun ve havalisinde bazı karışıklıklar varmış... Biraz mübalağalıdır, zannediyorum. Ne de olsa bunlar basit şeyler... Yerinde yapacağımız tetkikat ile hallederiz. Şimdiden isabetli bir şey söyleyememekten korkarım" Cevat Paşa'ya döndü: "Siz ne dersiniz?" Cevat Paşa pek tabii bir tavırla: "Öyledir efendim, bu gibi işler yerinde hallolunur". Kanaat getirmemiş görünen Sadrazamın kafasında daha büyük bir endişe, sual şekli arıyordu. Derken biraz heyecanlı bir sesle sordu: "- Pekâlâ, siz bana harita üzerinde nerelere kadar kumanda edeceksiniz, gösterir misiniz?" Vesveseye düştüğü noktayı hemen anlamıştım: "- Efendim henüz ben de pek iyi bilmiyorum, belki... takriben.. (Kipert'in küçük haritasına elimi koyarak) ihtimal şu kadar ufak bir parça..." diye bazı vilayetleri gösterdim ve manalı bir tarzda Cevat Paşa'nın yüzüne baktım. Ben haritadan elimi kaldırırken, o da ilave etti: "- Efendim, dedi, Paşa tabii o mıntıkadaki kuvvete kumanda edecek... Zaten nerede kuvvet kaldı ki..." Sözünü tamamlarken, vaziyetin hiç de ehemmiyetli olmadığını anlatmak istermiş gibi, masadan uzaklaşır gibi oldu. İçimden Cevat Paşa'ya teşekkür ediyordum. Her birimiz birer koltuğa çekildik ve kahvelerimizi içmeye başladık. Damat Paşa ferahlamış gibi idi: "- Ne vakit hareket edeceksiniz?" "- Ne vakit emir buyurulursa...Ben hazırım, arzu ederseniz yarın veya öbür gün" "- Zatı-şahaneyi ziyaret ettiniz mi?" "- Hayır efendim", "- ziyaret etmeden mi gideceksiniz?", "İrade buyurulmadı", "- Ben iradei seniyeyi tebliğ ediyorum, yarın kendilerini ziyaret ediniz!", "- Peki efendim!"

. "Sadrazamın konağından çıktıktan sonra, Cevat Paşa ile kolkola, karanlıkta, Nişantaşı caddesinden Teşvikiye'ye

doğru sık adımlarla ilerliyorduk. Cevat Paşa samimi bir lisanla bana sordu: "- Bir şey mi yapacaksın Kemal?" "- Evet Paşam, bir şey yapacağım!", "- Allah muvaffak etsin!", "- Mutlaka muvaffak olacağız!"

Birbirimizden ayrıldık!

★

9'uncu Ordu Müfettişliğinin hareketini geciktirmek için artık bir sebep kalmamıştı. Bütün muameleler bitmiş, hazırlıklar tamamlanmıştı. Müfettişlik karargâhını Samsun'a nakledecek vapur 16 Mayıs günü Galata rıhtımında sabahtan akşama kadar hareket emri bekleyecekti. Mustafa Kemal, veda etmek üzere Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliği'ne gitti.

"- Reislik bürosundayım. Fevzi Paşa'nın yerine Cevat Paşa tayin olunmuştur. Tam o gün Fevzi Paşa'dan vazifesini teslim alacakmış. Bu suretle her ikisi ile buluşmuş oluyorum. Cevat Paşa makamındadır, biz Fevzi Paşa ile karşısındayız. Bir vaka daha anlatayım: Fevzi Paşa'yı niçin çekip uzaklaştırmak istediklerini söylemiştim. Vazifesinden ayırmaya karar vermek için daha sonra ciddi bir sebep olmuş. Sebep şu: İzmir'e çıkmaya hazırlanan Yunanlılar adalara asker yığmaya başlamışlar. Erkânıharbiyeye raporlar geldikçe, Fevzi Paşa, böyle bir tecavüze ateşle karşı koymak lazım geldiğini Harbiye Nazırı imzası ile tebliğ ediyormuş. Nihayet bir gün Harbiye Nazırı Şakir Paşa, İzmir kumandanı tarafından telgrafhaneye çağrılmış. O zamana kadar bu gibi davetlere Fevzi Paşa ile birlikte giderken, o gün Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi'ne haber vermemiş. Muhabere **(haberleşme)** başlamış. Belki iyi hatırlayamam, fakat Erkânıharbiye dosyalarında vesikalar olmak lazım,

kumandan demiş ki: "- Amiral Galtrop mütareke şartlarına göre İzmir'e çıkıp Kadifekale'yi işgal edeceğim, diyor, ne buyurursunuz?" Şakir Paşa, imzası ile, mütareke şartlarına uyulmak icabettiğini yazmış. Kumandan şifreli bir telgrafla şunu ilave etmiş: "- Ondan sonra Yunanlılar İzmir'e çıkacakmış, buna ne dersiniz?" Harbiye Nazırı: "- Böyle şey olur mu, hayal ediyorsun, vehmediyorsun!" cevabını vermiş. Muhaberenin sonuna doğru Fevzi Paşa'yı da telgrafhaneye çağırmışlar. Kendisine bahsettiğim telgraflaşmaların dosyasını vermişler. Harbiye Nazırının talimatı ile, Fevzi Paşa'nın ilk verdiği emirler tezat halinde idi. Fevzi Paşa'nın yerinde kalmasına ihtimal yoktu. Fakat onun yerine reisliğe gelen Cevat Paşa da nihayet Fevzi Paşa'nın yolunda yürüyecek bir şahsiyet idi.

"Masa üstünde bir harita vardı. Fevzi Paşa'nın gözlerinden, yüzünden ve tavrından çok dolgun olduğunu anlıyordum. Cevat Paşa'nın ne düşündüğünü de bir gece evvelki Sadaret konağındaki buluşmamızdan biliyordum. Fevzi Paşa'ya dedim ki: "- Paşam vaziyeti nasıl mütalaa ediyorsunuz?" Gökgürler gibi bağırarak: "- Anlamıyorum ki efendim... dedi (ve sağ elinin şahadet parmağı ile haritada İstanbul noktasını göstererek) buradaki rahatımızı feda etmemek için koskoca memleketi veriyoruz, bu ne akıldır?" İçimden sevindim ve daha ferahladım. Cevat Paşa da: "- Öyle oluyor!" der gibi bakıyordu. Hatırımda iyi kaldıysa arkadaşlara şunları söyledim: "Hakikat sizin dedikleriniz ve düşündüklerinizdir. Ben bunu ispat etmek için Anadolu'ya gidiyorum. Aramızda uzun görüşmelere lüzum olmadığını da görüyorum. Yalnız sizlerden bir şey bekliyorum: bana yardım edeceksiniz" "- Tabii... Evet" Cevat Paşa'ya

döndüm: "- Bilhassa siz paşam. Asıl salahiyet makamında şimdi siz bulunuyorsunuz. Beraber yürüyebilecek miyiz?" "- Elbette", "- O halde ilk iş olarak, Ulukışla taraflarında bulunurken şimendiferle nakillerine müsaade olunmayan Yirminci Kolordu'nun yürüyerek Ankara'ya hareket etmelerini emir buyurunuz!" Önündeki bloknota işaret etti: "- Emir vereceğim..." dedi. "- Sonra sizinle şahsen muhabere edebilmek üzere hususi bir şifre isterim" "- Şimdi!" dedi, zile bastı, lazım gelenlere söyleyerek bana bunu da temin etti. Burada ilave edeyim: aldatıcı vaatlerle Anadolu'dan İstanbul'a çağrıldığım vakit, hakiki sebebi bu şifre ile Cevat Paşa'dan sormuş ve işgal kuvvetleri kumandanlığı tarafından bunda ısrar edilmekte olduğunu öğrenmiştim. Arkadaşlara veda ederek ayrıldım.

"Başka ziyaretlerde de bulunmak lazımdı. Harbiye nazırını, sadrazamı, dahiliye nazırını aradım. Hiçbiri makamında yoktu. İçtima halinde imişler. En kestirmesi Babıâli'ye gidip kendilerine haber vermekti. Beni Sadaret bekleme salonuna aldılar. Benim geldiğimi duyan bazı nazırların da heyecanlı heyecanlı salona geldiklerini görerek, biraz şaşırdım. Mehmet Ali Bey beni meraktan kurtardı: "- Allah Allah ne küstahlık... İşittiniz mi efendim, Yunanlılar İzmir'e çıkıyor..." bu sözleri Bahriye Nazırı teyidetti: "- Ya... dedim, bu da mı oldu?" "- Evet.." Ben memleketin başına neler geleceğini tahmin etmemiş değildim, fakat kimseye anlatamamıştım. Nazırların telaşı karşısında ağlamak mı, gülmek mi lazımdı? Kendimi tutuyordum. Fakat bu emrivaki karşısında ben "- Allah Allah.." demekten başka bir şey düşünmeyen bu nazırlara ibretle bakıyordum. İtidalden ayrılmamaya pek dikkat ederek: "- Ne yapmayı ta-

savvur ediyorsunuz?" diye sordum. "- Protesto edeceğiz!" cevabını verdiler. "- Bu lazımdır, doğrudur. Ancak böyle bir protesto ile Yunanlıların İzmir'den geri çekileceklerine veya İngilizlerin onları geri çekeceklerine ihtimal veriyor musunuz?" Yüzüme baktılar: "- Fakat başka ne yapabiliriz?" "- Belki de daha kati tedbirler düşünülebilir." "- Mesela.. ne gibi?" O zaman bir ses, eğer yanlış hatırımda kalmamışsa, Mehmet Ali Bey'in sesi cevap verdi: "- Öyle hareketlere kalkarsak bize ne yaparlar, bilir misiniz?" diyemezdim. Avni Paşa'nın elini tuttum: "-Bizi Anadolu'ya götürecek vapur hazırdır, değil mi?" "- Çoktan tertibetmiştim, Bandırma vapuru emrinizdedir", "- Doğrudan doğruya vapur kaptanına emir verebilir miyim?" "- Hay hay.." dedi. Yaverime seslendim, "- Paşa Hazretlerinin bir emirleri var, not ediniz." Yaverim kurşun kalemi ile Bandırma kaptanına bir emir yazdı, imza edilmek üzere Avni Paşa'ya uzattı.

"Damat Ferit kabinesini bu perişanlık içinde bırakarak Zatı Şahaneyi ziyaret etmek üzere Babıâli'den ayrıldım."

PADİŞAHLA SON GÖRÜŞME

"- Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Vahdettin'le adeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: birbirine muvazi **(paralel)** hatlar üzerinde düşman zırhlılar! Bordalarındaki toplar sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek kâfi idi. Vahdettin hiç unutmayacağım şu sözlerle konuşmaya başladı: "- Paşa paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilave etti:) tarihe geçmiştir." O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. dikkatle ve sükûnla dinliyordum: "- Bunları unutun, dedi, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa devleti kurtarabilirsin!" Bu son sözlerden hayrete düştüm. Acaba Vahdettin benimle samimi mi konuşuyor? O Vahdettin ki ecnebi hükümetlerin yüzüncü derece aletleri ile temas arayarak devletini ve saltanatını kurtarmaya çalışıyordu, bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle bir tahmin ile başka bahislere girişmeyi tehlikeli addettim. Kendisine basit cevaplar verdim: "- Hakkımdaki teveccüh ve itimada arz-ı teşekkür ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz." Söylerken, kafamdaki muammayı da halletmeye uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığında, padişahlığında

bütün his ve fikirlerini, temayüllerini, sahtekârlıklarını tanıdığım adamdan nasıl yüksek ve asil bir hareket bekleyebilirdim? Memleketi kurtarmak lazımdır, istersem bunu yapabilirmişim. Nasıl hemen hüküm veririm: Vahdettin demek istiyordu ki hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek mesnedimiz İstanbul'a hâkim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirsem, memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri tedibedersem, Vahdettin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım. "- Merak buyurmayın efendimiz, dedim, nokta-i nazar-ı şahanenizi anladım. İrade-i seniyeniz olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmayacağım." "- Muvaffak ol!" hitab-ı şahanesine mazhar olduktan sonra, huzurundan çıktım. Naci Paşa, Padişahın yaveri, fakat benim hocam, derhal benimle buluştu. Elinde ufak mahfaza içinde bir şey tutuyordu. "- Zat-ı Şahanenin ufak bir hatırası..." dedi. Kapağının üzerine Vahdettin'in inisiyalleri işlenmiş bir saatti. "- Peki, teşekkür ederim", dedim. Yaverim aldı.

"Sonra, sanki Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırdısını işittirmekten korkarak saraydan uzaklaştık.

"Artık Şişli'deki evi bırakmak üzereyiz. Bandırma vapuru Galata rıhtımında hazır, bildiğimiz bu! Karargâhımızdan olanlar muayyen saatte rıhtımda toplanmış olacaklardı. Otomobil kapımın önünde idi. Evdeki vedaları bitirmiştim. Tam o sırada gelerek beni büroma götüren bir dostum,

aldığı bir habere göre benim ya hareketime müsaade edilmeyeceğini, yahut vapurun Karadeniz'de batırılacağını söyledi. Yıldırımla vurulmuşa döndüm. Daha sonra vaktiyle uzun müddet yanımda çalışan bir erkânıharp de gelerek, maiyetinde çalıştığı bir Damat'tan aynı şeyleri öğrendiğini bildirdi. Bir an yalnız kaldım ve düşündüm. Bu dakikada düşmanların elinde idim. Bana her istediklerini yapamazlar mıydı? Beynimden bir şimşek geçti: Tutabilirler, sürebilirler, fakat öldürmek! Bunun için beni Karadeniz'in coşkun dalgaları arasında yakalamak lazımdır. Bu ihtimal mantıki idi. Ancak artık benim için yakalanmak, hapsolmak, nefyolmak, **(sürülmek)** düşündüklerimi yapmaktan menedilmek, hepsi ölmekle müsavi idi. Hemen karar verdim, otomobile atlayarak Galata rıhtımına geldim. Baktım ki rıhtıma yanaşmış olacağını sandığım vapur, uzaklardadır. Sandallarla vapura gittik. Kaptana yola çıkmak için emir verdimse de Kızkulesi açıklarında muayeneye tabi tutulduk. Birkaç ecnebi zabit ve askeri bizi yoklayacaklardı. Muayene uzayıp gitti. Gelip gidildiğine göre acaba bunlarla şehirdekiler arasında bir muhabere mi vardı? Maksat beni tevkif etmekse, bütün bu şeylere lüzum yoktu, sıkılıyordum. Bir kararsızlık da olabilir, diye düşündüm. Bundan istifade edebilmek için kaptana hareket hazırlıklarını çabuklaştırmasını söyledim.

"Yirmi yedi yıllık ihtiyar kaptan demir aldırmaya başladı. Ben kaptan yerinde idim. Zabit ve askerler dışarı çıktılar. Hareket ettik. Karadeniz boğazından çıkarken, kaptana tehlikeli ihtimalleri anlattım. Cevap verdi: "- Ne aksi, dedi, bu denizi pek iyi tanımam, pusulamız da biraz bozuk..." Mümkün olduğu kadar kıyıları takibetmesini tavsi-

ye ettim. Çünkü bundan sonra benim tek istediğim, Anadolu'nun bir kara parçasına ayak basmaktan ibaretti.

"Sahili takip ede ede evvela Sinop'a geldik. Kasabaya çıktım. Oradakilerle görüşerek, Samsun'a kolaylıkla gidilebilecek yol olup olmadığını soruşturdum. Maatteessüf yokmuş! Çok zorluk çekecek ve günlerce yollarda kalacaktık. Bilmem neden, Samsun'a bir an evvel ayak basmak için o kadar acele ediyordum ki zaman kaybetmektense tehlikeye göğüs germeyi tercih ettim.

"Tekrar Bandırma vapuruna bindik. Aynı tertipte seyahat ederek, nihayet Samsun Limanı'na vardık!"

Atatürkçü, devrimci,
ilerici gençler!
Cumhuriyet'i okuyunuz,
Cumhuriyet'i okutunuz.

